

Bleijenhoek en het Riedijk-gebied

Archeologische waarnemingen tijdens bodemsaneringen voornamelijk in de jaren 1978-1988.

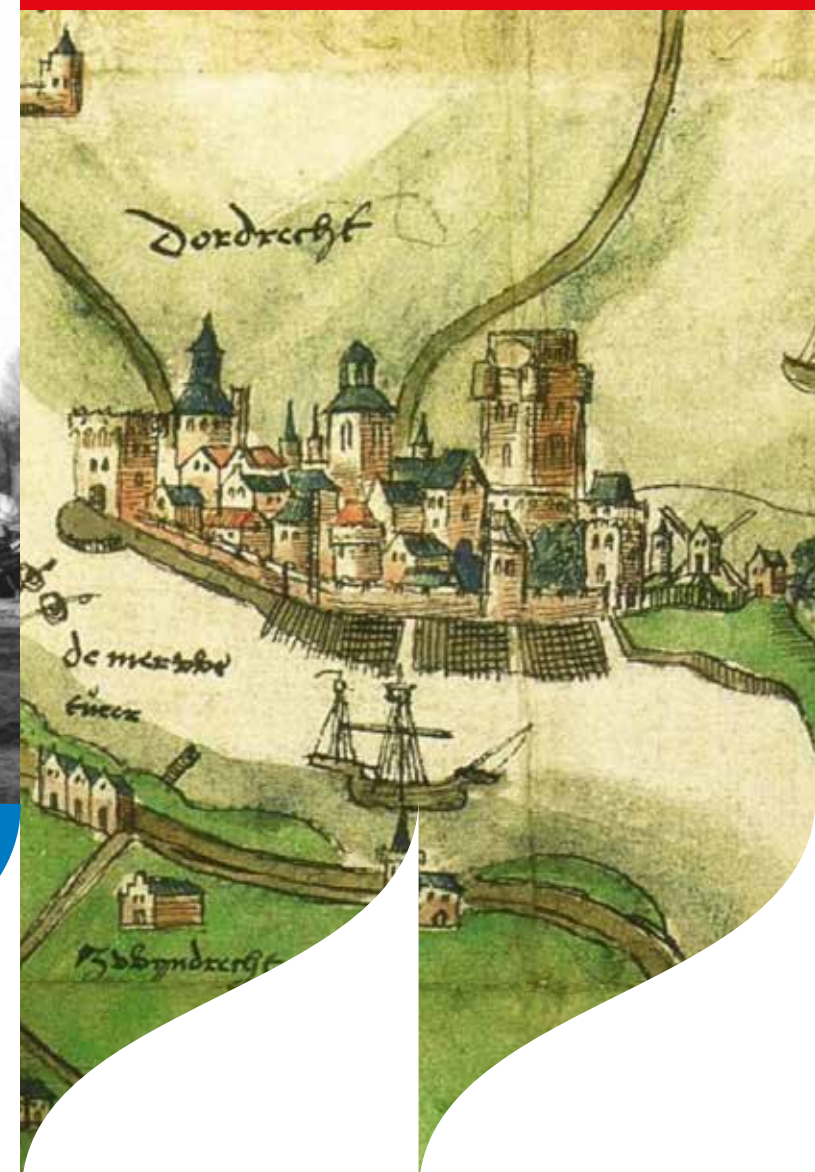
Een vondstrijk gebied en een reconstructie van de stadsmuren.

C. van der Esch



161 Dordrecht Ondergronds

Bleijenhoek en het Riedijk-gebied, gemeente Dordrecht



Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.archeologiedordrecht.nl

Dordrecht Ondergronds 161

Bleijenhoek en het Riedijk-gebied

*Archeologische waarnemingen tijdens bodemsaneringen
voornamelijk in de jaren 1978-1988.*

Een vondstrijk gebied en een reconstructie van de stadsmuren.

C. van der Esch



2026

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie



Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: C. van der Esch
Tekstredactie: E. Havers, H. Van Heeren, D. Paalman
Afbeeldingen: C. van der Esch, tenzij anders vermeld.
Beeldbewerking: D. Paalman
Vormgeving: D. Paalman
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, februari 2026

Gemeente Dordrecht, Domein ROB (Ruimtelijke Ontwikkeling en Beheer)
Cluster Ruimtelijke Strategie & Beleid / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.archeologiedordrecht.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2026

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.



Inhoud

1. Inleiding	5
2. Doel en werkwijze	11
3. Geschiedenis van Dordrecht	13
3.1 Ontstaan van het gebied	13
3.2 De stad Dordrecht; historische en archeologische gegevens	14
3.3 Heer Daniëlsambacht en het probleem van de Nieuwkerk	17
4. Bleijenhoek/Torenstraat: stadsmuren, torens en andere middeleeuwse bouwwerken	21
4.1 De Bleijenhoek: een stadsmuur met hoofdbreken	21
4.2 Stadsmuur Bleijenhoek: een oud en een vernieuwd deel van de muur	22
4.3 't Cleijn sluijsken after die Nyeukerck	26
4.4 De Barthout Loenistoren	30
4.5 Stadsmuur en Pellentoren langs de Torenstraat	33
5. Losse vondsten langs en in de buurt van de Bleijenhoek en de Torenstraat	41
6. Tussen Riedijk en Merwekade: stadsmuren, poorten en bolwerken	55
6.1 Stadsmuur langs de Riedijk	55
6.2 Een tolhuis en een bolwerk langs de Riedijk	59
6.3 Een gracht langs de Riedijk	62
6.4 Riedijkspoort en volmolen De Beer	63
6.5 Reconstructie Glasblazersvest en plankier aan de Merwede op basis van oude plattegronden	71

7. Losse vondsten tussen Riedijk en Merwekade	77
7.1 Vondsten uit de jaren '77 en '78	77
7.2 Vondsten uit een beerput	78
7.3 Vondsten uit de jaren '80	80
7.5 Weefkammen en zeilmakers	84
7.6 Achtererven aan de Riedijk tegen de stadsmuur	86
7.7 De Glasblazersvest	89
7.8 Munten	95
7.9 De unieke vondst van een aantal dolken	98
7.10 Laatmiddeleeuwse lood/tinnen insignes	100
8. Samenvatting en conclusie	105
Literatuur	109

1. Inleiding

Het noordoostelijk deel van de Dordtse binnenstad is lange tijd een verpauperde buurt geweest na de sloop van de gasfabriek vanaf 1966, het grotendeels opheffen van de veerdienst op Papendrecht (na de opening van de verkeersbrug) en de achteruitgang van de sleepvaart met de hier gevestigde schippers. Maar al veel eerder werd gesproken over een groot saneringsplan in dit stadsdeel. In de jaren zestig verdween al wat oude bebouwing, waardoor de buurt tussen de open gaten verkrotte. Waar het hoofdgebouw van de gasfabriek had gestaan werd nog lange tijd een gaslucht geroken. Uiteindelijk gingen alle huizen en de helft van de Riedijk tegen de vlakte.



Afb. 1. Ligging van het betreffende stadsdeel op het Eiland van Dordrecht. Afb. 2. Het stadsdeel in detail.



Afb. 2. Het stadsdeel in detail.

De slopershamer had al veel eerder het gebied ten zuiden en ten westen van de Nieuwkerk bewerkt. Een aantal in redelijke staat verkerende monumenten werd uiteindelijk toch maar in de sloopwoede meegenomen. Ook de Torenstraat werd in de vijftigerjaren al gesaneerd. Kunstschilders als Thomas van Heck, Cor Noltee en anderen hebben de afbraak op papier of linnen vastgelegd.



Afb. 3. Gezicht op de Nieuwkerk vanaf de Riedijk, C. Noltee, olieverf op doek. Collectie Dordrechts Museum (DM/984/587).

Daarnaast zijn er nog veel foto's van voor, tijdens en na de afbraak te vinden in de beeldbank van het Regionaal Archief Dordrecht.



Afb. 4. Luchtfoto uit 1918-1922, gezien naar het oosten, met onderin de gasfabriek en de gashouders aan de (straat) Bleijendoek. Daarboven de Riedijkshaven en het gebied tussen Wantij en Noordendijk. Foto: Regionaal Archief Dordrecht (552_324132).



Afb. 5. Luchtfoto uit 1971 van de Riedijkshaven en omgeving, gezien naar het westen. Boven de Torenstraat, een deel van de Nieuwkerk en de Vest. Centraal de funderingen van de gesloopte gashouders aan de Bleijendoek. Het eerste huis rechts van waar de gashouders stonden, vertoont aan de achterzijde een aparte gebogen vorm. Eerder stond op die plaats de Barthout Loenistoren, een toren in de stadsmuur die rond 1894 gesloopt is. Het lijkt erop dat in het huis een deel van de (fundering van) de toren is opgenomen. Foto: Regionaal Archief Dordrecht (552_322697).

In november 1977¹ werd begonnen met het opruimen van de funderingen van de gasfabriek. De eerste verrassing was een stuk stadsmuur dat zich tot op grote diepte² bevond. In maart 1978 nam de Technische Milieudienst Drechtsteden enkele grondmonsters, waarna ze adviseerden de grond af te voeren. Vervolgens werden onder andere teerputten aangetroffen. In mei 1978 besloot de gemeente om tegelijk met het verwijderen van de funderingen ook de verontreinigde grond en het grondwater af te voeren. Hierna lijkt het terrein klaar voor bebouwing maar dan doemen er opnieuw ernstige problemen op met het leggen van kabels langs de Merwekade. De vermoedens blijken juist, want ook hier is het terrein plaatselijk ernstig vervuild. De nieuwbouw zou starten in 1983 maar dat wordt niet gehaald. De Grontmij wordt ingeschakeld maar vanwege de Interimwet Bodemsanering heeft de Provincie nu ook zeggenschap, en in verband met de deltawet komt ook het Waterschap om de hoek kijken. Dit leidt tot een administratieve en organisatorische puzzel en herziening van de bouwplannen. Uiteindelijk wordt pas gestart met de eerste fase van 'de grote schoonmaak' in september 1987.

Sinds die tijd bewaar ik een map met 'veldnotities'; een lange aantekeningenlijst met vondsten, dia's en foto's. Want wat in dit stadsdeel tevoorschijn kwam was zeker het noteren waard: grote delen van de stadsmuur, waarschijnlijk een laatmiddeleeuws sluisje en, in 1988, over enige afstand van de Riedijk, eveneens een stadsmuur. Daarnaast ook fundamenten van middeleeuwse huizen en houten constructies die met de kade en de scheepvaart te maken hebben. Het werd geen voorpaginanieuws en door het toen nog ontbreken van een stadsarcheoloog in Dordrecht is er veel verloren gegaan. Uitzondering daarop waren de locaties van de grote opgravingen door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). De vereniging van amateurarcheologen, de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), had andere zaken lopen die voorrang kregen. Het was ook lastig om voor een dergelijk groot terrein een opgraving te organiseren: je moest de wijk goed gekend hebben want het was een kale vlakte geworden, huizen stonden er niet meer. Op de achtergrond speelde uiteraard ook deels de giftigheid van het terrein een rol. Helaas werd ook aan de zijde van de ROB wat lauwer gereageerd om de zaak eens in ogenschouw te nemen. De gedachte was dat er in dit stadium toch niets meer te redden viel. Naast mijzelf hebben gelukkig ook enkele anderen gewapend met camera en schop het terrein verkend en is in ieder geval het één en ander vastgelegd. Grote delen van de stadsmuren zijn ook vastgelegd op tekeningen van de gemeente en de Grontmij³, die onder andere middels boringen en graafwerk verschillende locaties hebben verkend. Daar heb ik dankbaar gebruik van gemaakt door af en toe de keet van de Grontmij binnen te lopen.

De mobiele vondsten zijn vrijwel allemaal door een legertje gravers geborgen. Zij opereerden meestal na werktijd door al modderbadend de metaaldetector te hanteren. Hierdoor wisten zij een scala aan voorwerpen te redden.⁴ Een klein deel is door de ROB gedocumenteerd, de rest is privébezit en een deel is ongedocumenteerd verhandeld. Desondanks beschikken we dankzij hen nog over enige informatie, ook al werden hiervoor de regels overtreden en in giftige⁵ grond gewerkt. De sanering was gigantisch; er is maar liefst 17.000 m³ vervuilde grond afgevoerd en 300 m³ hout.

Dankzij archivaris Emile Havers, die mij stimuleerde om de waarnemingen samen te vatten en in een publicatie te verwerken, wordt er met deze publicatie in ieder geval weer een stukje Dordts bodemarchief aan de rijke historie toegevoegd. Emile heeft mij hiervoor belangrijke stukken over dit gebied verstrekt uit het Dordtse archief. Deze zouden in 1996 ook gebruikt worden voor het onderzoek dat op dat moment plaatsvond ter voorbereiding van de publicatie

1 Rolf Boost, 1991: De grote schoonmaak. Uitgave Prov. Zuid-Holland, afd. Bodemsanering Zuid-Holland.

2 Boost: hoofdstuk Gejaagd door de nieuwbouw. p. 91 (betreft de diepte van het stuk stadsmuur): 'welke zich 3 tot 10 meter onder het maaiveld bevindt', is onwaarschijnlijk en is in tegenspraak met wat gemeenteopzichters beweren.

3 Grontmij – Grond-ontginningsmaatschappij Zuid-Holland, Advies- en ingenieursbureau Hardinxveld- Giessendam. Het bedrijf is sinds oktober 2015 overgenomen door het Zweedse bedrijf Sweco, sinds april 2016 gaat Grontmij verder onder de naam Sweco Nederland (bron: internet, Wikipedia).

4 De vondsten die in dit rapport zijn beschreven bevinden zich niet allemaal in de gemeentelijke collectie archeologie die wordt beheerd door het Dordrechts Museum; van een deel van de vondsten zijn de huidige eigenaren en de exacte vondstlocatie onbekend.

5 Als gevolg daarvan is een detectoramateur enkele dagen onwel geweest. Het volgende artikel is illustratief: De Arnhemse gasfabriek onderzocht – Archeologisch onderzoek op een gasfabrieksterrein, Jos van Dalfsen, 2015.

de Geschiedenis van Dordrecht⁶, maar de auteurs kwamen uiteindelijk nauwelijks toe aan het beschrijven van stadsmuren en poorten. Wel zijn enkele foto's van losse vondsten uit dit stadsdeel erin opgenomen, maar het concept rapport over de Riedijk en de Bleijenhoek is verder niet gebruikt en dus zijn ook niet alle bijzonderheden vermeld. Door diverse andere ontdekkingen van de AWN waarbij ik betrokken was, onder andere in het Dordtse buitengebied⁷, bleef het onderwerp Bleijenhoek-Riedijk weer te lang liggen en kon ik de zaak pas in 2012 weer oppakken. Hierna bleef het echter weer jaren in de lade liggen tot nu. Op de eerder gepubliceerde losse vondsten zal ik niet uitputtend ingaan, die informatie is elders in de literatuur te raadplegen.

6 Deel 1: Van Herwaarden, De Boer, Van Kan, Verhoeven.

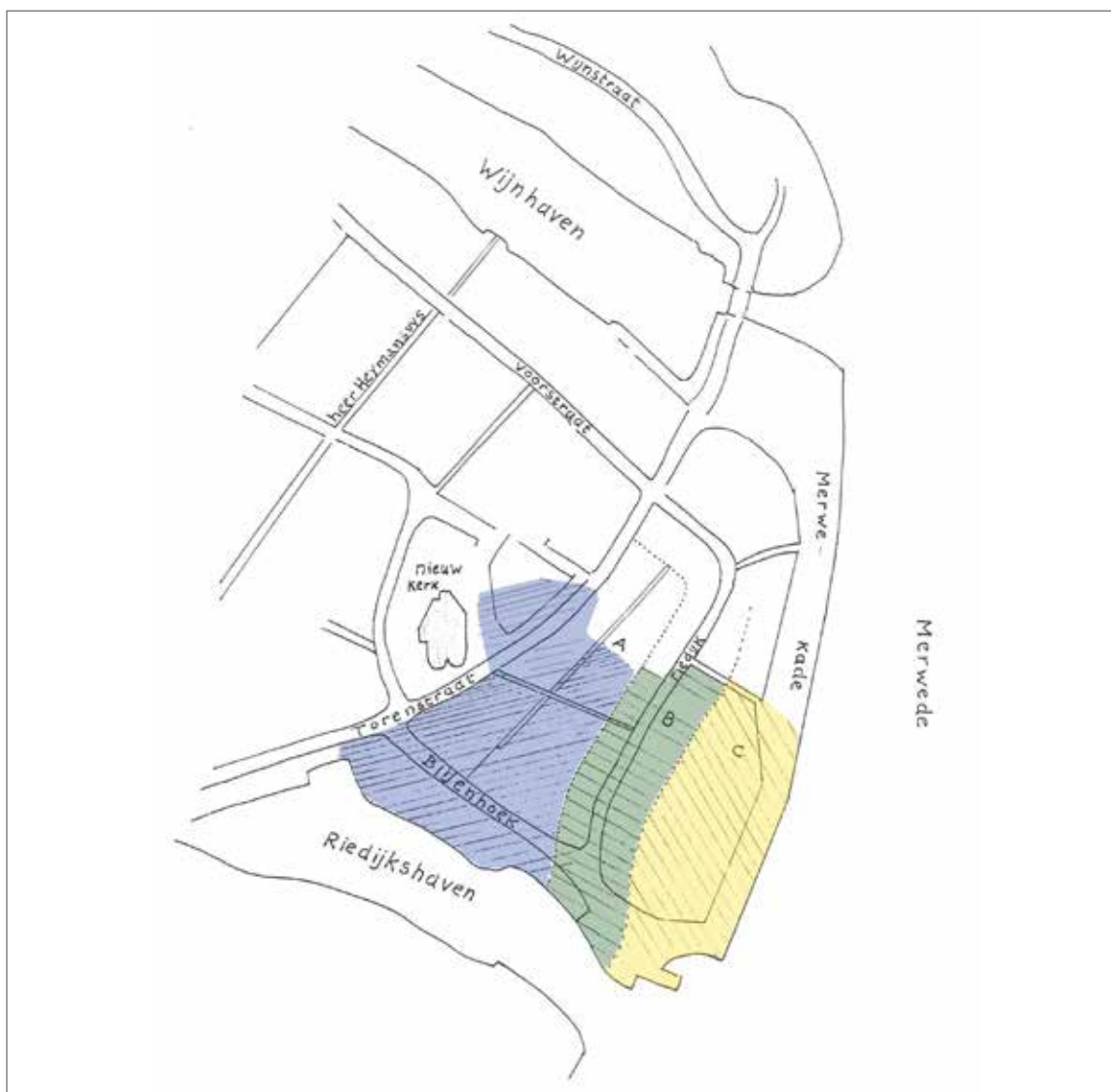
7 En Amstelwyck in Dordrecht en polder Nieuwland 1995-2003 (Alblasserdam/Papendrecht); graafwerk voor Winkelcentrum De Meent; etc.

2. Doel en werkwijze

Een belangrijk doel van deze publicatie is om, door veldgegevens met schriftelijke bronnen te combineren, te proberen zowel een datering als de constructie en de tracés van de opeenvolgende fases van de stadsmuur te bepalen. En dat is lastig, omdat er geen gestructureerde opgraving heeft plaatsgevonden.

Wat betreft de historische bronnen over dit stadsdeel; aanvankelijk is alleen het werk van enkele historici geraadpleegd, maar dat is later verder uitgebreid. Ter verduidelijking ga ik dan ook kort in op de achtergrond van een bepaald onderwerp. Ook oude kaarten en illustraties bij belangrijke stukken uit het gemeentearchief⁸ vormen daarbij een onmisbaar element. De identificatie van losse vondsten levert over het algemeen geen probleem op. Door daar wat dieper op in te gaan is de literatuurlijst over archeologie fors uitgebreid.

Dit onderzoek zal het graafwerk op de voet volgen; te beginnen nabij de Torenstraat in 1987 en het terrein noordwestelijk tussen de Riedijkshaven en rond de Riedijkstraat, en eindigend tussen de Riedijk en de Merwekade ten oosten van de Hoefijzerstraat eind 1988.

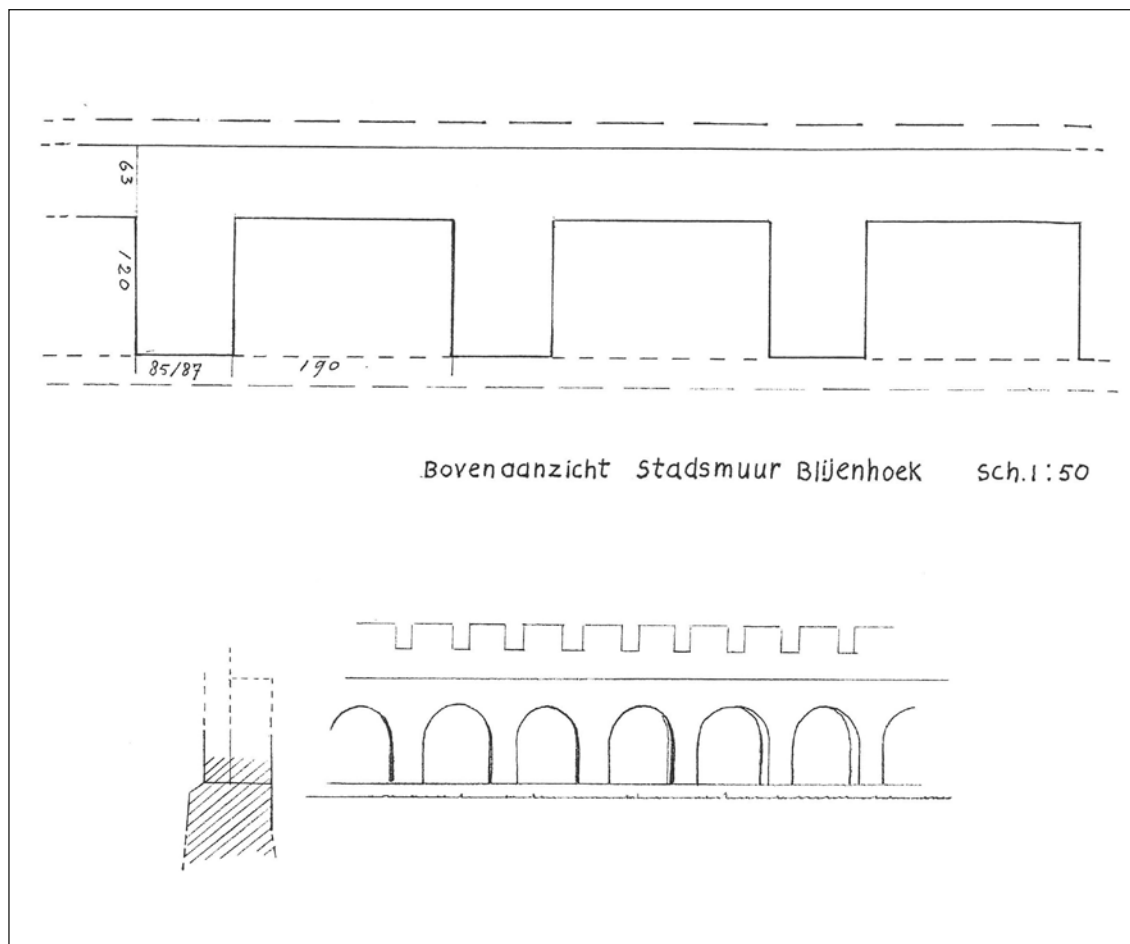


Afb. 6. Plattegrond van de noordoosthoek van de Bleijenhoek. De gearceerde gedeelten zijn ongeveer het gesaneerde en door nieuwbouw vervangen gebied. Het vondstgebied is globaal in drie vakken verdeeld en speelt een rol in de datering van het te behandelen gebied.

⁸ Later Erfgoedcentrum DiEP, momenteel Regionaal Archief Dordrecht (RAD).

Eerst worden de gevonden fragmenten van stadsmuren, torens en andere middeleeuwse bouwwerken beschreven, daarna de losse vondsten van de twee apart te behandelen gebieden; de Bleijenhoek en de Torenstraat, en het gebied tussen de Riedijk en de Merwekade.

In het navolgende zullen eerst de vestingwerken langs de Bleijenhoek en de Riedijk onder de loep worden genomen, ingeleid door een beknopte geschiedenis van Dordrecht. Met Bleijenhoek bedoel ik alleen de straat Bleijenhoek, die nu zo onherkenbaar is veranderd.



Afb. 7. Fragment stadsmuur in de Bleijenhoek; beneden een weergave zoals deze er uitgezien zal hebben aan de binnenzijde/stadszijde. Het gearceerde deel van de hoogte-doorsnede links is waargenomen, het diepere deel van de fundering is niet gereconstrueerd vanwege ontbrekende gegevens. Opmeting en tekening: C. van der Esch.

3. Geschiedenis van Dordrecht

3.1 Ontstaan van het gebied

Vanaf het begin van het Holocene, ca. 9800 voor Chr., was door de stijgende grondwater-spiegel sprake van intensieve veengroei. Ook binnen het Dordtse grondgebied was er sprake van een uitgestrekt veenmoeras. Vanaf het Neolithicum/de Bronstijd sneden zich enkele grote rivieren in, die vanuit het oosten in westelijke richting stroomden. In het gebied van de Riedijk kunnen dieper gelegen ook afzettingen van één van deze rivieren aanwezig zijn. Het gaat om de Uitwijkse Stroomgordel (4650-4200 voor Chr.) en de Zwijndrechtse Stroomgordel (2550-500 voor Chr.). Hierbij moet opgemerkt worden dat twee andere rivieren binnen het Dordtse grondgebied, de Dubbel en de (Romeinse) Maas, in oorsprong ook al uit deze periode dateren.⁹ Van beide rivieren is lang aangenomen dat ze behoorden tot de periode van de jonge stroomgordels en pas zouden zijn ontstaan vanaf de Vroege Middeleeuwen. Gedurende (vermoedelijk) het begin van de IJzertijd (800-500 voor Chr.) veranderde het landschap. Komende vanuit het oosten, sneed zich ten noorden van de Riedijk een nieuwe rivier in het veenmoeras in; de Waal/Merwede. Deze rivier is ten minste al vanaf de het begin van de IJzertijd aanwezig, maar kan net als de (Romeinse) Maas en de Dubbel, ook al van oudere oorsprong zijn.¹⁰

Het Riedijk-gebied ligt vermoedelijk binnen de zuidelijke oeverzone van deze nieuwe rivier Waal/Merwede. Waarschijnlijk is ook al in de IJzertijd, maar zeker vanaf de 1e eeuw, een zuidwestelijke doorbraak (avulsie) vanuit de Waal/Merwede ontstaan. Deze watergang, de proto-Oude Maas, was de oudste fase van de rivier die nu Dordrecht en Zwijndrecht scheidt; de Oude Maas. In de ontstaansfase zal deze rivier er uitgezien hebben als een delta met verschillen smalle geulen/waterlopen. Door de huidige vorm van de Oude Maas zal deze oudste situatie niet goed meer gereconstrueerd kunnen worden, maar voorlopig kunnen we ervan uitgaan dat er sprake was van (tenminste) twee bredere geulen. De noordelijke geul is de waterloop die we aanduiden als proto-Oude Maas. Deze zal grotendeels binnen de huidige loop van de Oude Maas aanwezig zijn geweest. De zuidelijke geul is de waterloop die (waarschijnlijk) vanaf de Middeleeuwen is aangeduid als de Thuredrith. Dit is de rivier waaraan de nederzetting Durthric/Durdreth is ontstaan en deze kunnen we identificeren als de huidige Wijn- en Voorstraatshaven. Deze rivier liep vanaf de huidige Boombrug via de Wijnhaven en de Voorstraatshaven langs de Grote Kerk en mondde even ten westen hiervan weer uit in de noordelijke geul (de proto-Oude Maas). Samen stroomden ze als één waterloop verder in zuidwestelijke richting. Ter hoogte van de Drechtunnel (A16) kwam deze waterloop samen met de Dubbel. Vanaf daar stroomden ze als één brede rivier in westelijke richting naar zee; de huidige Oude Maas.¹¹

9 Dorst 2022, gemeentelijke projectcode DDT 2021-7, Archis onderzoeksmeldingsnummer 5098062100. De jongste veengroEIFase is hier gedateerd in de Midden Bronstijd tussen 1616-1509 Cal. BC, terwijl hieronder nog een dik pakket oeverwalafzettingen en daaronder de oudste geulfase van de Dubbel aanwezig zijn.

10 In de rapportage bij de archeologische verwachtingskaart wordt voor deze jongere stroomgordels nog een startdatering opgegeven van circa 300 na Christus, waarbij echter ook al opgemerkt wordt dat deze mogelijk (veel) ouder zijn. Eén van de bewijzen hiervoor is de vondst van Vroege-/Midden IJzertijd aardewerk en een Romeinse woonlocatie uit de 2e eeuw op de zuidoever van de Dubbel, ter hoogte van het Albert Schweitzer ziekenhuis aan de Karel Lotsyweg (Dorst & Bosman, 2013, 21). Ook op andere locaties zijn aanwijzingen voor bewoning gedurende de Romeinse Tijd op de oeverwallen van de Merwede, het Oude Maasje en de Dubbel: gemeente Dordrecht vakteam erfgoed, interne projectcodes: DDT 9905, DDT 9906, DDT 9202, DDT 6403, DDT 6407, DDT 6409, DDT 6501, DDT 5601.

11 Dorst & De Boer 2017, Dorst 2022a.



Afb. 8. Overzicht van de paleogeografische situatie in de perioden 100 ná Chr. (links), 800 ná Chr. (midden) en 1250 ná Chr. (rechts). Hierbij zijn de namen van verschillende rivieren aangegeven en bij benadering de locatie van de Bleijenhoeck/Riedijk (rood). (Vos et al, 2018, bewerkt door Dorst 2025, vakteam erfgoed Dordrecht).¹²

3.2 De stad Dordrecht; historische en archeologische gegevens

Vanaf welke periode de zuidelijke oeverwal van de Thuredrith werd bewoond is onduidelijk. Van de oevers van de Waal/Merwede en de Dubbel is het archeologisch bekend dat er sprake was van bewoning gedurende de IJzertijd en de Romeinse Tijd.¹³ Het is mogelijk dat de bewoning op de locatie van de Dordtse binnenstad ook al teruggaat tot (ten minste) de Romeinse Tijd. Uit de haven en van de Grotekerksbuurt zijn enkele munten en een scherf uit de Romeinse Tijd bekend. Dit kunnen echter ook van elders aangevoerde voorwerpen betreffen. Uit de Vroege Middeleeuwen is één Karolingische muntvondst bekend; een styca uit 841-849. Verder zijn er minstens twee munten uit de 11de eeuw gevonden, onder andere van Bernoldus, bisschop van Utrecht tussen 1027-1054.

Er zijn aanwijzingen dat de handelsnederzetting al gevorderd was tot een aanzienlijk stadje in 1122. De vaak aangehaalde oorkonde, een schenking van de Duitse keizer aan de Utrechtse bisschop, die de datering 1064 draagt, zou oorspronkelijk uit 1122 dateren. Bij nader onderzoek blijkt deze oorkonde echter nog wat later, in 1145/1146 te zijn opgeschreven.¹⁴ Hierin wordt onder andere gesproken over "Thuredriht cum capella noviter constructa"; de onlangs (nieuw) gebouwde kapel, waarmee waarschijnlijk één van de voorlopers bedoeld wordt van de Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk. De tweede, zeer twijfelachtige mogelijkheid, betreft de voorloper van de Nieuwkerk ofwel de Sint Nicolaaskerk in Heer Daniëlsambacht, in de wijk die tegenwoordig Bleijenhoeck wordt genoemd. Maar die kapel, die genoemd wordt in 1175, moet daar dan vrijwel alleen met het huis van de heren Van de Merwede gestaan hebben want opgravingen hebben aangetoond dat dit gebied pas vanaf 1300 is opgehoogd om bewoning mogelijk te maken. Bij de huidige Nieuwkerk een plaats zoeken voor huis en kapel wordt dus heel moeilijk.

De oorkonde handelt over de begrenzing van een groot deel van het toenmalige Holland langs waterlopen. Daarbij wordt ook 'Thuredrith' genoemd, wat als nederzetting maar ook als waterloop uitgelegd kan worden, en waaraan dus de voorloper van de Grote Kerk 'onlangs' zou zijn gebouwd, als we de theorie van de nieuwe kapel dáár situeren. Het is volgens de oorkonde dan (1064) dus nog een kapel. Vervolgens werd in de 12de eeuw een forse tufstenen kerk gebouwd. De bewijzen voor deze nieuwe kerk werden in 1986 tijdens

¹² <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Paleogeografischekaarten>

¹³ Meldingen Romeinse vondstcomplexen in Polder Crayenstein/Ronduitpolder en 3e Merwedehaven; gemeentelijke projectcodes DDT 6403, DDT 6407, DDT 6409 en DDT 6501 (geen rapporten), Romeins en IJzertijd oeverwal Dubbel: Dorst & Bosma, 2022.

¹⁴ 't Jong 2020, p. 66.

de restauratie aangetroffen in het hoogkoor. Grote delen van tufstenen muurwerk van een romaans koor (halfronde absis), diepliggend bij de graven, kwamen toen aan het licht.

De stedelijke expansie werd gestimuleerd door de strategische ligging aan de Waal/Merwede en de toegang tot het stroomgebied van de Maas. Daar kwam bij dat vanaf 1164/1170 door een aantal grote overstromingen een breed vaarwater tot stand kwam in het westen (de proto-Oude Maas), die er in de ontstaansfase uitgezien zal hebben als een delta met verschillen smalle geulen/waterlopen, maar door de overstromingen verbreedde doordat de smallere krekken zich samenvoegden. Daardoor werd de strategische positie van Dordrecht verder versterkt en de bereikbaarheid voor de internationale scheepvaart sterk verbeterd; de handelsroute over de Rijn, de Maas en de Noordzee kwam via Dordrecht te lopen. De voorrechten door de graven van Holland aan Dordrecht verleend, o.a. het regionale stapelrecht in 1265, gevolgd door het belangrijke stapelrecht van 1299, gaven een enorme impuls aan de inmiddels volwaardige stad. Dat Dordrecht in 1200 al een volwaardige stad was blijkt ook uit een oorkonde van dat jaar, waarin onder meer schepenen en een eigen stadsbestuur worden genoemd.¹⁵ Waarschijnlijk dankzij die overstromingen kon de nederzetting uitgroeien boven Tiel en Vlaarding.¹⁶ Omstreeks 1450 had Dordrecht de stedenbouwkundige vormen aangenomen die het zou houden tot omstreeks 1840. De bouw van de meeste poorten, torens en stadsmuren was tussen 1470 en 1590 afgerond en eind 13de eeuw ook de omgrachting, hoewel de bewijzen voor die gracht niet zo gemakkelijk aan te duiden zijn.¹⁷ Door uitbreiding en havenaanleg in de 16de en 17de eeuw bereikte de stad Dordrecht haar volledige omvang.

De oudste, archeologisch aantoonbare aanwijzingen voor bewoning in de Dordtse binnenstad bestaan uit ophogingspakketten met menselijk afval. Voor de zuidoever van de Thuredrith, de zogenoemde landzijde, gaat het om de onderzoekslocaties Van der Kooghplaats 1 en Voorstraat 106.¹⁸

De door middel van 14C-analyse verkregen dateringen liggen hier tussen respectievelijk 1045-1190, 994-1125, 1068-1318, 994-1049 en 1081-1152 calAD¹⁹. Er kan dus met enige voorzichtigheid worden aangenomen dat er in ieder geval in de middeleeuwen sprake was van bewoning vanaf de late 10e en begin 11e eeuw. Ook verder westwaarts langs de Voorstraat zijn door middel van 14C-analyse oudere bewoningspakketten aangetoond; namelijk aan de Voorstraat 312, het voormalige HEMA-pand. De oudste ophogingen aan de achterzijde van het pand zijn te dateren in de periode tussen 1063 en 1312 CalAD; een helaas nogal breed datingsbereik.²⁰

De oudste middeleeuwse bewoningsperiode in de Dordtse binnenstad is zeer minimaal bekend. Dit is met name te wijten aan het feit dat deze bewoningsperiode onder de historische panden aan de Voorstraat (oostzijde) ligt. In deze zone van de stad wordt maar heel weinig tot grotere diepte gegraven, waardoor deze oudste bewoningsfase niet wordt bereikt. Archeologisch gezien is er uit de periode vóór circa 1250 niets bekend. Alleen aan de Voorstraat 294 (locatie voormalige Minderbroederklooster) en de Voorstraat 244 (voormalige Mijnsherenherberg) zijn bewoningssporen uit de periode van circa 1200-1250 aangetroffen.²¹ Op de vindplaats Minderbroederklooster gaat het om twee woonheuvels met daarop resten van vermoedelijke houten huizen (palen) en enkele kuilen. Voorafgaand aan de bouw van het klooster (1246-1248) lagen hier dus aan de dijk langs de Thuredrith enkele woonheuvels, zogenoemde hillen, met daarop houten boerderijen/huizen (afb. 9). Deze dijk maakte deel uit

15 O.a. Van Dalen en 't Jong.

16 Hoek p. 119, 122.

17 Sarfatij in Hessing 1990: Archeologische kroniek van Holland over 1999, in Holland 22, p. 346-347.

18 Het huidige adres is Heer Heymansuysstraat 30-40. Dorst 2014. Dordrecht projectcode DDT 1312, Archis zaaknr. 2440013100. Voorstraat 106 ligt in het verlengde van dit adres, maar dan direct in de stoep van de Voorstraat; hier zijn in 2020 aanvullende boringen gezet en 14C-analyses van de oudste ophogingspakketten uitgevoerd (Dorst, project Dordt 2020, nog in uitvoer, Analyse nrs. CIO = GrM 23231 en GrM 22806).

19 'Cal' staat voor gekalibreerde jaren (gekalibreerde radiokoolstofdatering) en 'AD' voor 'Anno Domini' ('in het jaar van de Heer'). Deze term wordt gebruikt om de jaren na de geboorte van Christus aan te geven.

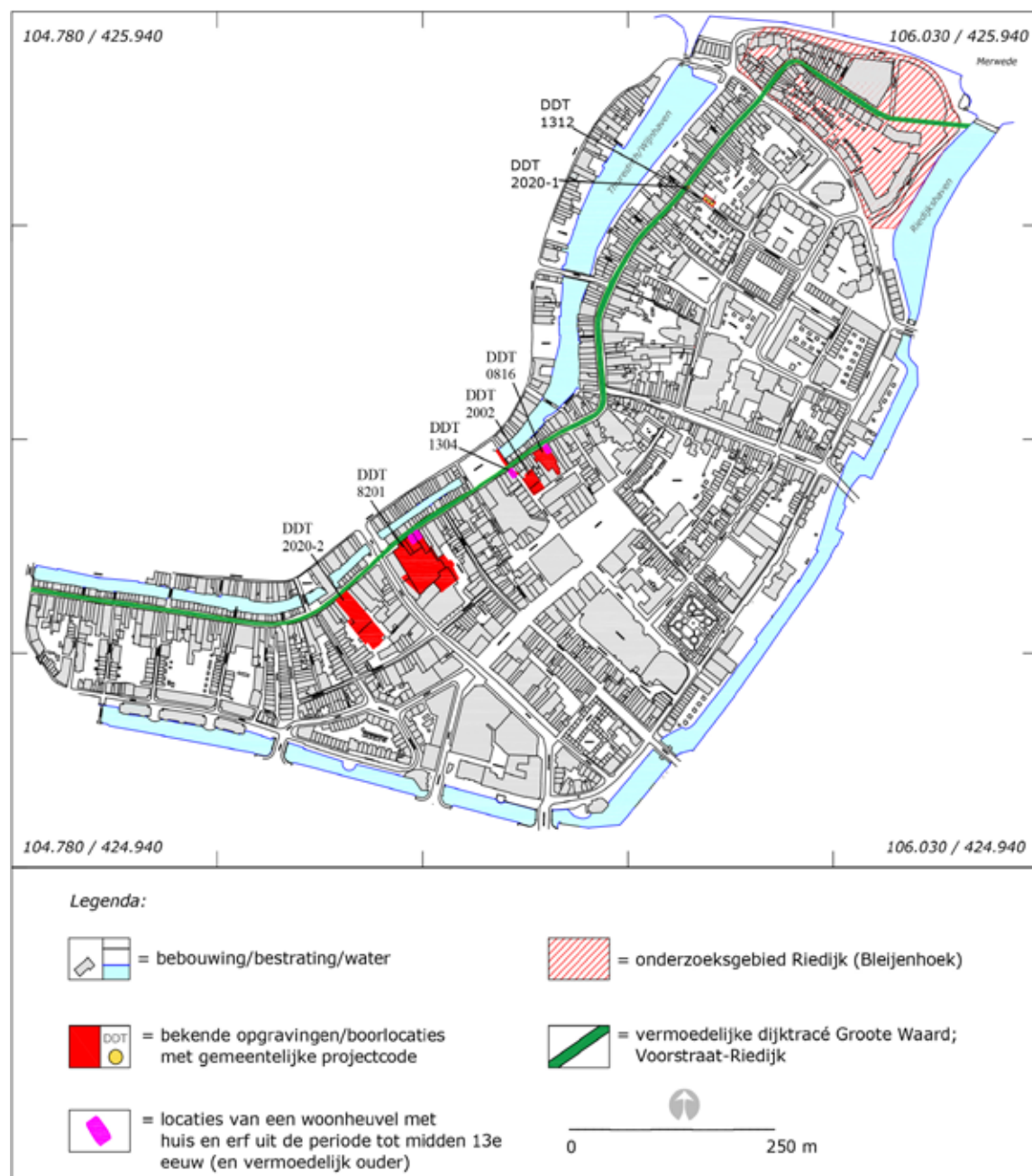
20 Dorst 2022a.

21 Minderbroederklooster: Dorst 2018, DDT 8201, Archis zaaknr. 2019479100. Mijnsherenherberg: Dorst 2011, DDT 0816, Archis vondstmeldingsnr. 415614.

van de bedijking van de Grote Waard. Dit was een zeer omvangrijk bedijkt (landbouw)gebied waarbinnen Dordrecht de enige stad was, maar waarbinnen een groot aantal ambachten met agrarische nederzettingen lagen.

Ook op de locatie van het pand Mijnsherenherberg zijn ophogingen, houtwerk en kuilen uit de tweede helft van de 13e eeuw aangetroffen. Het gaat hier om oudere (huis?-) en erfsporen dan het 14e-eeuwse pand Mijnsherenherberg.

De bedijking van de Grote Waard liep ook door in het plangebied Riedijk, dus bovengenoemde bewoningssituatie is mogelijk ook hier van toepassing.



Afb. 9. Overzicht van de (veronderstelde) middeleeuwse situatie vóór circa 1250; direct achter de bedijking van de Grote Waard (in groen), op de zuidoever van de Thuredrith, liggen woonheuvels met daarop houten huizen/boerderijen (in roze). In rood, met bijgaand de projectcodes, zijn de archeologische onderzoekslocaties weergegeven van (gedateerde) ophogingspakketten met daarin resten van huizen en erfsporen uit de periode vóór circa 1250 (Dorst 2025, Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht).

In eerste instantie was dus alleen de zuidelijke oeverwal van de Thuredrith bewoond; de landzijde. De huidige poortzijde van de stad (Wijnstraat-Groenmarkt) bestond nog niet; in ieder geval niet als een droge en bewoonbare strook grond. Bij verschillende booronderzoeken

is vastgesteld dat er hier diepergelegen sprake is van oudere geul- en oeverwalafzettingen die kunnen worden toegeschreven aan de Thuredrith en de proto-Oude Maas. Het oudere veenpakket is hier echter niet geheel door deze waterlopen opgeruimd. Aan de Wijnstraat 117 (Bonifatiuskerk) en rondom de Grote Kerk zijn diepergelegen dikke rietlagen aanwezig die geïnterpreteerd kunnen worden als een natuurlijk rieteiland. De poortzijde was in de periode van het ontstaan van de nederzetting Durthric/Durdreth vermoedelijk een laaggelegen slikeiland dat (semipermanent?) onderwater stond. Het rietpakket aan de Wijnstraat 117 is door middel van 14C-analyse gedateerd tussen 1039 en 1175 calAD.²² Het vergelijkbare rietpakket dat bij de Grote Kerk is aangetroffen, is gedateerd tussen 985 – 1155 CalAD.²³ Pas vanaf de late 12e eeuw is, mogelijk deels door menselijk ingrijpen, sprake van een (semi-) droog schorren- en slikkengebied, dat uiteindelijk door mensen is opgehoogd en in gebruik genomen. In 1203 wordt in een historische bron melding gemaakt van de Wijnstraat-Groenmarkt als zijnde de 'novo dicho'; de nieuwe dijk. Vanaf begin 13e eeuw is de Poortzijde dus met zekerheid een door mensen in cultuur gebracht eiland. Vanaf dan is er sprake van een nederzetting op beide oevers van de Thuredrith; de voormalige natuurlijke waterloop die vanaf dat moment als haven is ingericht en in gebruik genomen.²⁴ Het is aannemelijk dat de bedijking van de Grote Waard onder de Voorstraat, doorliep onder de Riedijk. Het zal dan gaan om een bedijkingsdeel dat (mogelijk) buiten de nederzetting Durthric/Durdreth lag en het is dan ook niet zeker of het bebouwingslint zich ook tot hier uitstreckte. Oorspronkelijk hoorde dit deel namelijk niet bij de (jonge) stad, maar maakte deel uit van het Heer Daniëlsambacht; de Heerlijkheid Van de Merwede, die in handen was van de heren Van de Merwede. Deze hadden het ambacht weer in de leen van de heer van Voorne. Hierdoor kunnen we de familie Van de Merwede classificeren als lagere edelen; ze waren achterleenmannen van de Hollandse graven. Op basis van de archeologische onderzoeken aan de Voorstraat kan gesteld worden dat vanaf een diepte van circa 0 m NAP ook bewoningssporen (dijk met woonheuvels) aanwezig kunnen zijn onder de (zuidzijde) van de Riedijk.

3.3 Heer Daniëlsambacht en het probleem van de Nieuwkerk

Omdat dit stadsdeel, dat lange tijd een aparte bestuurlijke en juridische entiteit was en aan de heren Van de Merwede behoorde, nogal wat vragen opwerpt, zal de geschiedenis ervan kort worden besproken. Hierbij wordt voorbij gegaan aan de fabelachtige verhalen uit de vroege middeleeuwen en ook de 12de-eeuwse vermeldingen worden onbetrouwbaar geacht.²⁵ De betrouwbare vermeldingen beginnen in het jaar 1243, waarin een Daniël van de Merwede als getuige optreedt in een proces en expliciet zegt dat hij ridder is. Een tekst uit het midden van de 14de eeuw luidt: 't huus der Marwede ende hoeve lands, daer 't huus up staet ende 't huys bider Nieuwerkerck in Dordrecht metten Bleeccamp diere bi leghet.²⁶ Dat bleekveld zal wel een flink deel van het toen nog onbebouwde grasveld geweest kunnen zijn, tussen de Riedijk en de Torenstraat. Ook komen we in de charters meerdere malen tegen ..'samen met thuus bider Nieuwerkerck'. Zoals boven al vermeld vormt het meest noordoostelijke deel het onderzoeksgebied, globaal vanaf de Nieuwkerk/Torenstraat tot de Merwekade. Het Huis te Merwede op de Staart laten we hier uiteraard buiten beschouwing.

Dit aparte rechtsgebied vormde de heerlijkheid Merwede; het gebied ten oosten van de stad Dordrecht tot aan de heerlijkheid Crayestein bij Slidrecht op de zuidoever van de Merwede. Dat is de strook tussen de Merwede en de Graaf, die een achterwetering was met een kade/weg er langs²⁷. Het was dus een landscheiding tussen de dorpen langs de Merwede en de Maas met de Alm in het zuiden. Het meest westelijke deel hiervan was het Heer

22 Dorst, project Dordt 2020, nog in uitvoer, Groningen analysenr. GrM-22813.

23 Dorst & De Boer 2017. Archis onderzoeksmeldingsnr.: 4042915100. Groningen analysenummers GrA 64913 en GrA 64914.

24 Dorst 2022b, zie hier voor een uitgebreid bureauonderzoek naar het ontstaan van de Poortzijde van de stad Dordrecht.

25 Zie voor deze fantastische verhalen en hun schrijvers: Lenselink p. 8 en 9.

26 Lenselink p. 22 en 26 en Hoek p. 271.

27 Archief van de Grafelijkheids rekenkamer 1446-1812, nr. 750: Informatiën gedaan omme te soucken die graeff in den verdroncken waert... 1525-1526. Nationaal archief Den Haag. In het document staat duidelijk dat de grave eenen wech plach te zyn by staende lande daerop men ryden mochte uuyter stede van Dordrecht tot Almkerck toe.

Daniëlsambacht, ook wel geschreven als Ambacht ter Nieuwerkerck ende Riedijk²⁸, het domein van de heren Van de Merwede. Het gebied werd begrensd door de Merwede langs de Riedijk, de Boombrug en de Boomstraat, en het stuk ten zuiden van de Mariënbornstraat tot ongeveer het Steegoversloot met het deel van de nabijgelegen Spuihaven tot en met de Middelwech, de latere Sint Jorisweg.²⁹

De grens van het parochiegebied van de Nieuwkerk en die van de Grote Kerk liep door het midden van de Mariënbornstraat.³⁰ Volgens Van Baarsel viel de strook land langs de Oude Haven, ten westen van de Wijngaardstraat, niet onder de heren van de Merwede. De graaf zal de havenmond wel geclaimd hebben, die later ook onder het stadsbestuur is gaan vallen. De Hollandse graven hadden dus beide havenzijden in handen. Ook volgens Lips hadden de graven van Holland er angstvallig voor gezorgd dat zij beide oevers van het riviertje de Thuredrecht, de tegenwoordige Wijnhaven en Voorstraathaven, in handen kregen.³¹

Toen graaf Floris V in de charters uit 1271 en 1284 toestemming aan Dordrecht gaf een gracht rondom het stadsgebied aan te leggen, moest eerst de grond worden gekocht van Hendrik van der Lek. Dat grondbezit reikte tot de Merwededijk³², en dus ook de Riedijk. Een hoek grond was in bezit van de heren van Voorne waarop het huis van de heren Van de Merwede stond. Kennelijk hadden de heren Van de Merwede aanvankelijk dus niets te vertellen over de Riedijk. Anders waren het versterkte huis en de kapel toch wel aan de Merwede gesticht, op stevige grond van de oeverwal en niet op een zakkend veenpakket, afgedekt met slechts een kleilaagje, zoals waar de Nieuwkerk op staat. De Nieuwkerk staat dus in een komgebied en dat is vreemd, want we vinden alle kerken in dit gebied op stevige grond zoals oeverwallen of stroomruggen.

Het zit wat ingewikkeld in elkaar wat eigenaren of lenen van de gronden rond Dordrecht betreft: in een document uit 1282, wordt ook een Daniël van de Merwede genoemd, waarbij hij samen met Jan van Tholousen (Tolloysen), verklaart dat de Dordtse burgers vrijgesteld zijn van sluisgeld op de Dubbel³³, die is dan wel zuidwestelijker gelegen. In ieder geval zijn nu al vier voorname geslachten genoemd die bemoeienis met dit oostelijk gelegen gebied hadden, waarbij de heren Van de Leck en Voorne/Putten leenheren waren en de Van de Merwedes de leenmannen.³⁴

De nabij het 'huys' gelegen kapel zou in 1175 door de bisschop van Utrecht verheven zijn tot parochiale kerk, gewijd aan Sint-Nicolaas, van de parochie Merwede. Dit volgens het kalendarium van Pieter Michielszoon³⁵ dat later verloren is gegaan. Het was oorspronkelijk waarschijnlijk een dochterkerk van de oudere kerk van Sliedrecht. Het kerkje/de kapel zou volgens de heren Freling en Hagen³⁶ waarschijnlijk in eerste instantie een huiskapel zijn geweest in het huis van de Merwedes.

Al in 1240 trouwt een Elisabeth van de Merwede met Jacop Hallincq, afkomstig uit een Dordts elitair geslacht. De parochiekerk waarvan de bouw zou zijn begonnen in 1422 brandde af in 1568, alleen het tweebeukige koor bleef redelijk gespaard, maar het schip is verloren gegaan. Met aanpassingen in 1574 tot 1592 is de huidige Nieuwkerk ontstaan.³⁷ De zuidzijde ervan komt aardig overeen met het schilderij van Doudijn (1570) en de Sint Elisabethspanelen (ca.1500). De noordzijde echter is grotendeels tegen de vlakte gegaan. De overwegend kleine baksteen van 16 -17/17,5 cm lengte doet niet bepaald middeleeuws aan. Er zijn delen aan

28 Voor het eerst genoemd in 1284/85, de tweede naam uit het begin van de 14de eeuw: Lenselink, p. 26. Van Oosterhout: De grens tussen stad en heerlijkheid liep in de 13de eeuw door het midden van de Mariënbornstraat, langs de Wijngaardstraat, naar de Voorstraatshaven of de rivier de Merwede, p. 5.

29 Van Heeren 2022.

30 Van Dalen, p. 32, 46 en 92; Lips, p. 598.

31 Van Baarsel p. 50; Lips p. 598. Van Heeren 2022, p. 124.

32 Bergh, L.Ph.C. van den, 1866-1873 OHZ, deel 2, nr. 574.

33 Lenselink, p. 10. Dit gegeven wordt bij meerdere auteurs vermeld (Tolloysen komt uit de familie Merwede).

34 Lenselink p. 18-19.

35 Van Dalen, Deel I, p. 46 en: Geschiedenis van Dordrecht tot 1572, Sliedrecht en de Nieuwkerk, p. 388.

36 De schrijvers gaan er vanuit dat de wijding tot parochiekerk in 1275 een veel aannemelijker datum is dan 1175, en de vermelding in het kalendarium zou dan uit 1302 dateren en niet uit 1202, p. 45-47. De oudste data moet m.i. duiden op een locatie van de kerk op een woonheuvel bij de Ammentoren; de huidige locatie was nog niet opgehoogd.

37 Jaarverslag 1985, Ver. Oud Dordrecht, daarin de opmerking 'redelijk gespaard', is misschien iets te optimistisch gesteld. Lips: 'Een klein gedeelte aan de zuidoostkant bleef staan' (p. 604 deel 2). Zie uitgebreid: Freling en Hagen.

de noordmuur en de zuidoostzijde met rode baksteen van 22 x 10 x 5 cm die rond 1375 tot ca. 1480/90 werden gebruikt, maar deze lijken hergebruikt te zijn. Volgens Freling en Hagen, zou de bouw van de oorspronkelijke Nieuwkerk begonnen zijn in het eerste kwart van de 14de eeuw. Als bewijs worden jaartallen genoemd die vermeld staan in de Ontvangers- of Tresoriersrekeningen van 1309, vervolgens uit 1312 en 1325.³⁸ Ze melden ook dat er vóór 1303 geen officiële vermelding van een St. Nicolaas- of Nieuwkerk voorkomt. Pas in de 14de eeuw wordt een begin gemaakt met de bouw van de Nieuwkerk.³⁹ Tijdens genoemde periode (1300/1325) wordt tevens gebouwd aan het kasteel buiten de stad. Hiervoor worden grote bakstenen gebruikt, de zogenaamde kloostermoppen. De kleine baksteen van 16-17,5 cm lengte wordt pas minstens 175 jaar later geïntroduceerd.⁴⁰ Nergens wordt iets vermeld over de bakstenen van de Nieuwkerk, behalve dan de gekochte rode steen uit Leiden na de brand. Dat is zondermeer vreemd te noemen.

De ROB- onderzoeken in 1976-1978 op het Nieuwkerksplein en omgeving, met inbegrip van de Wijngaardstraat, leverde geen bewijzen op voor de aanwezigheid van een versterkt huis van de heren Van de Merwede, wel van schone opgebrachte kleipakketten uit de 14de eeuw.⁴¹ Het archeologische kerkonderzoek in 1983 door de ROB⁴² in het kader van de restauratieplannen, bleef beperkt tot de gegevens betreffende het bestaande gebouw. In de publicatie daarover wordt geen melding gemaakt van een oudere bebouwing binnen de kerk, waarbij één ding opgemerkt moet worden, namelijk dat bij het graven misschien niet de vereiste diepte kon en mocht worden bereikt in verband met de stabiliteit van de kerkmuren. Toch is het twijfelachtig de plaats voor het huis/kasteel gedeeltelijk in of buiten de kerk te zoeken. Echter bij sloopwerkzaamheden in de jaren '70 en '80 werden aan de zuidoostkant van de Nieuwkerk, aan de Vrankenstraat, op grote diepte funderingen aangetroffen volgens detectorzoekers. Ook aan de zuidwestkant van de kerk haalde een sloopbedrijf vondsten van rond het midden van de 14de eeuw naar boven waarbij de arm van de kraan deze nauwelijks wist te bereiken, dat wil zeggen 6 á 7 meter diep.⁴³ Dat moet dan wel buiten de fundering⁴⁴ van het schip van de kerk zijn geweest, wat duidelijk te zien is aan het schilderij, de brand van de Nieuwkerk van Jan Jacobsz Doudijn (Museum Van Gijn). Zes meter diepte komt overeen met de opgravingsput uit 1977 van de ROB, dwars door een opgebracht pakket van ophogingen bij de hoek Wijngaardstraat/Torenstraat. De vroegste bewoning is echter nog steeds uit de 14de eeuw. Bewoning uit de 12de eeuw, en de kapel uit 1175 die hier zou hebben gestaan, moet vrijwel uitgesloten worden. Mogelijk lag er onder de panden tegen de hoger gelegen Voorstraat een woonheuvel met een versterkt huis. De kapel stond dan mogelijk tussen de Nieuwkerkstraat en de Torenstraat (Oude Houttuinen). Schuin aan de overzijde stond de Ammentoren⁴⁵, op de hoek Riedijk/Boomstraat, als gevangenis van de Merwedes. Op de vogelvluchttekening van Anthonis van den Wijngaerde uit circa 1545 zien we de massieve Ammentoren afgebeeld met schilddak en arkeltorentjes. De oude straatnaam Heer Daniëlsstraat⁴⁶ werd later kennelijk niet meer gepast gevonden door de stadsregering en vervangen door Boomstraat. Op de hoek van de Nieuwkerkstraat stond in 1285/1286 de Heer Daniëls Vleeshal.⁴⁷

38 Freling en Hagen p. 45 en 46. En Van Dalen, p. 711, onder Kapellen, dat reeds in 1335 een St. Catharina-kapel met altaar wordt vermeld. Dank aan Henne van Heeren voor het beschikbaar stellen van deze scriptie.

39 Freling en Hagen p. 48. Zij stellen b.v. ook dat het noorderkoor uit het 4de kwart van de 15de eeuw stamt etc. Dat zal beter aansluiten met de kleine baksteen, hoewel ik al heb genoemd dat er onderaan oudere stenen in zijn verwerkt.

40 Freling en Hagen halen archivaris J.J. Beyerman aan, p. 196. Deze denkt zelfs met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te mogen aannemen dat de kerk voor een aanzienlijk deel, waarschijnlijk zelfs grotendeels, na 1574 is gebouwd. Ook Sarfatij spreekt over herbouw na de rampzalige brand van 1568. Dit komt overeen met de meest gebruikte kleine baksteen, hoewel dan de oude bouwstijl is gehandhaafd.

41 Sarfatij, 1978/1979, Archeologische kroniek, Holland nr. 10, p. 306-308, en Arch.kron, Holland, nr. 11, p. 327-328.

42 Sarfatij, 1984, Archeologische kroniek van Holland over 1983 II Zuid-Holland, p. 315-316.

43 Beeldbank 552_260009. Plattegrond opgegraven fundamenten van de oer-Nieuwkerk.

44 Deze zijn opgegraven in 1940/45, als deze niet zijn verwijderd moeten zij zich daar nog bevinden. Sigmond vergist zich en denkt aan een groot huis (Merwede?): Sigmond 2021, p. 114-115.

45 Een amman was een gezagsdrager met bestuurlijke en gerechtelijke taken.

46 Balen p. 66, in zijn tijd zo nog genoemd, en die ook de locatie van de Ammentoren (p. 80) noemt.

47 Lips p. 246 en 589, dichtbij stond ook de Heer Daniëls Vismarkt p. 602. De Vleeshal: p. 602-603.

Lips (p. 597) meldt dat het oude huis van de heren Van de Merwede nog genoemd wordt in 1414 als Willem van de Hofgeest Maesz. het inbrengt bij zijn huwelijk. Het huis hield hij in leen van Daniël van de Merwede: die husinge daer hij nu ter tijt in woent staende after dat Nije Kerckhof enz. Dat zal hetzelfde huis met een erf zijn dat Lenselink op p. 26 noemt, en gekocht van de heer en Vrouwe Van Putten in 1335.⁴⁸ Eerder al, in 1315, werd een stuk grond gekocht van de Vrouwe van Putten. Het lijkt een nieuw huis; is het het grote, in 1978 door de ROB opgegraven huis met zware muren en een toren op de hoek Heer Heymansuysstraat/Wijngaardstraat? Deze locatie is ook dichtbij de Nieuwkerk.⁴⁹

Al met al zijn we wat betreft het eerste huis van de Merwedes bij de Nieuwkerk nog niet veel opgeschoten, alleen hypothesen, en dat zal zo wel blijven. Het massagraf van vermoedelijk slachtoffers van een pestepidemie dat, volgens Hendriks en Koonings in Van der stede muere, tevoorschijn kwam eind jaren '80, is aangetroffen op het Nieuwkerksplein. Dat is aan de zijde van de vroegere locatie Noorder Glashandel (Fa. Van Dam en De Koning) en de daar toen gevestigde Gemeenteschool.⁵⁰

De verhouding tussen de Van de Merwedes en de stad Dordrecht is niet al te best geweest. De toestand verslechterde nog meer door de moord in 1299 op Nicolaas en Dirk van de Merwede door Dordtse poorters. De aanleiding was de moord op graaf Floris V in 1296 en het opeisen van de voogdij van zijn jonge zoon Jan I aan Wolfert van Borselen en recht te spreken over de Dordtse poorters door baljuw Aloud van Ierseke. Er volgde een beleg voor Dordrecht dat volledig uit de hand liep bij kasteel Crayestein met de twee gedode aanvallers; Nicolaas en Dirk.⁵¹ De baljuw Aloud werd volgens Balen in de Riedijkspoort 'Dood gesmeten'. Hoewel de stad een forse schadevergoeding betaalde werd uiteindelijk in 1307 een verdrag gesloten dat het vertrek van de Merwedes inluidde. De expansiedrift van de stad speelde natuurlijk ook een rol; annexatie kon niet uitblijven. Ook voor de handel op de Merwede vormde deze landelijke nederzetting misschien een obstakel. Als schadeloosstelling voor het vertrek kwam een regeling tot stand die een aantal voorrechten in hun ambacht inhield, zoals 'Het schoutschap van acht dagen'.⁵²

48 Sigmond noemt als bron J.C. Kort: 'Repertorium op de lenen van de Merwede (..)', in *Ons Voorgeslacht* 1978, p. 4 (niet 6), maar in deze bron lees ik geen 1417.

49 Sarfatij, Holland 1979, *Archeologische kroniek over 1978*, p. 323-327. Het huis (2de fase) zou omstreeks 1400 zijn gebouwd over en naast een kleiner tweeschepig gebouw uit de 14de eeuw.

50 Hendriks en Koonings, p. 65. Met de botten en schedels is grof omgesprongen, ze werden zelfs op de storthoop (Skiheuvel) bij de Derde Merwedehaven teruggevonden. Later werd hetzelfde gedaan op de baggerstortplaats. Deze overblijfselen, compleet met een stenen kruis, kwamen van nabij de Grote Kerk (in Dordtenaar met foto van Ton Ploegers).

51 Lips, p. 27, Klaus, p. 16.

52 Balen p. 48 en 632/634; Lenselink p. 26-29; Lips p. 599-602 (deel 2).

4. Bleijenhoek/Torenstraat: stadsmuren, torens en andere middeleeuwse bouwwerken

4.1 De Bleijenhoek: een stadsmuur met hoofdbrekens

In de herfst van 1987 werd aan de oostzijde van de straat Bleijenhoek een groot stuk stadsmuur van ca. 30 meter lengte blootgelegd. Het was gemetseld uit gele 'Dordtse drieling' en het iets kleinere ijsselsteenformaat, respectievelijk 18x7,5x4/4,5 cm en 16x7,5x4 cm, met soms een steenlengte van 15,5 cm. Voor zover zichtbaar, is hier waarschijnlijk geen gebruik gemaakt van harde natuursteen wat gebruikelijk was als de muur aan de buitenzijde in het water stond, zoals elders in de stadsmuur, onder andere de ledesteen bij het Groothoofd en het Bolwerk.⁵³ Dit stuk stadsmuur uit de Bleijenhoek zou daarmee vergelijkbaar kunnen zijn met de muur aan de Vest 94-96.⁵⁴ De muur had een getand uiterlijk; de steunberen aan de binnenzijde moesten de bogen met weergang dragen, kortom: een schildmuur en een boogconstructie. Deze boognissen waren vrij klein, de boogbreedte bedroeg circa 1,90 meter. Op het moment dat de grond diep werd weggegraven, bood dit de kans om nog meer meetwerk te verrichten. De bogen met de zware staanders hebben op een massieve muur van 1,83 meter breed gerust, die waarschijnlijk naar beneden toe iets in breedte toenam. Het geheel zal op de houten fundering zo'n 2 tot 2,30 meter breed zijn geweest. Dat is minstens elf of twaalf steens dik. De stenen tot aan het grondwater waren in kruisverband gemetseld. De dikte was voor die tijd, tweede helft 15de eeuw of iets eerder, beslist noodzakelijk, gezien de opkomst van zwaarder geschut; in de jaren 1460-1480 werden gegoten ijzeren kogels algemeen ingevoerd. Bovenaan de muur waren oorspronkelijk tinnen of kantelen, die bescherming boden aan de boogschutters. Volgens de kaart van Van Deventer uit 1545 was deze muur niet voorzien van een dak, zoals de stadsverdediging bij de Grote Kerk aan de Oude Maaszijde. De boogschutters en degenen die de handbussen bedienden, stonden hier bij alarm op de gaanderij in de open lucht. Aan de kant van de Riedijkshaven is zelfs een handbus⁵⁵ gevonden. Naar de hoogte van de muur kan slechts gegist worden, alleen op strategisch belangrijke punten werden de muren dikker en hoger gemaakt. Van de Barthout Loenis of Ronde Toren en de iets verder gelegen Riedijkspoort zijn omstreeks het begin van de 19de eeuw afbeeldingen gemaakt. Op basis daarvan zal de hoogte waarschijnlijk circa 6 meter hebben bedragen vanaf het toenmalige maaiveld.

Bij een dergelijke grootschalige bodemsanering had natuurlijk een deskundige aanwezig moeten zijn om dagelijks te noteren wat van historisch belang was, want weg is weg. Dat is niet gebeurd. Wel zijn door de gemeente Dordrecht, afdeling landmeten en vastgoed, detailtekeningen van de stadsmuren gemaakt. Langs de Bleijenhoek zou deze 1,60 meter breed/dik zijn geweest. Aansluitend werd een 2,50 meter dik, hoekig stuk muur gevonden en een 'los' deel van circa 2 meter dik. Waarschijnlijk betreft het hier een deel van de fundering van de Barthout Loenistoren (zie paragraaf 4.4) want de muren van een waakhuis werden toen sterker gemaakt en half rond aan de buitenzijde. Wel bestaan er twijfels over de werkelijke ouderdom van het aansluitende deel van de stadsmuur bij het zien van het kleine baksteenformaat, met name de ijsselsteen (zie tevens paragraaf 4.4).

⁵³ Dorst 2009, respectievelijk Briefrapport 14, Boomstraat 37, en Boomstraat-Bolwerk-Merwekade, 2009.

⁵⁴ Dorst, 2015, Dordrecht Ondergronds 61, Vest 94-96.

⁵⁵ De lengte van de handbus was ongeveer 30-40 cm met een staart van 35-75 cm, zie Waale, p. 156. De loop van dit exemplaar is 80 cm en zal uit de 15de eeuw dateren.

4.2 Stadsmuur Bleijenhoek: een oud en een vernieuwd deel van de muur

De stadsmuur langs de straat Bleijenhoek zit wat ingewikkeld in elkaar want er zijn verschillende formaten baksteen gebruikt. De muur is over een lengte van 52 meter gebouwd van kleine gele steen, met uitzondering van het 30 meter lange stuk van ongeveer het sluisje (zie paragraaf 4.3) tot waarschijnlijk de Riedijkspoort⁵⁶. Hier is een gele en rode baksteen gebruikt van een groter formaat, voor zover dat nog enigszins te volgen was. Wel werd direct aan weerszijden van het sluisje en eronder een formaat opgemerkt van 22/24 x 10.5/11.5 x 5.5/6.5 cm, met de kleuren geel, rood en bont, gemetseld in staand verband en half wild verband (10 lagen; 66 tot 68 cm). Gezien deze formaten zouden we aan een bouwperiode moeten denken tussen ongeveer 1350-1450.



⁵⁶ Bouw vanaf 1589, deze muur tot de Barthout Loenis is teruggevonden en staat op tekening van de gemeente.



Afb. 10 a-j. Opnames van het riool/de duiker onder het wegdek van de Bleijenhoeke, het stuk stadsmuur en brokken van de muur.
Foto's pag. 22 en linksonder en linksboven pag. 23: A. Gerritse, november 1987, overige foto's pag. 23: C. van der Esch.

Begin december 1987 werd één groot brok muur met een lengte van 1,80 meter en een gewicht van ongeveer 7.5 ton onder de sluisopening uit de grond getild. Het was een stukje degelijk metselwerk. Terwijl andere kleine brokstukken door de vorst in december uitéenvielen, bleef dit geheel intact. Blijkbaar zijn ook wat stukken muur in het verleden opgeruimd voor de bouw van drie gashouders. De sluisopening bevond zich precies tussen twee gashouders in.



Afb. 11. Boven stukken stadsmuur met op de achtergrond de Nieuwkerk, beneden een groot stuk stadsmuur. Foto: C. van der Esch.



Afb. 12. Links: detail van de kadastrale kaart uit 1923 met de drie gashouders (rode cirkel) en de gasfabriek. Rechts: de Riedijkshaven tussen 1965 en 1970, met op de achtergrond de gashouders. Foto: Regionaal Archief Dordrecht (554_32985).

Aan de hand van de steenformaten moeten we concluderen dat de stadsmuur in dit gebied eerst wat noordelijk van de Riedijk is gelegd (daarover later meer) en via de oudste Riedijkspoort en de Barthout Loenis of Ronde Toren tot en met het sluisje liep. Het nieuwere gedeelte van kleine gele baksteen zou volgens Lips oorspronkelijk gebouwd zijn in 1446 door de kerkmeesters van de Nieuwkerk, wat nog uit de erfdienstbaarheid van de heren van de Merwede voortvloeide. De grond die bij de Nieuwkerk hoorde grensde noordelijk aan het oude binnengrachtje (Pompstraat) en voorts ten oosten van deze kerk tot aan de Snellesluis⁵⁷. Bij het zien van de uit kleine steen opgebouwde muur zou de eerste indruk kunnen zijn deze zo'n 125 jaar later te dateren. Zoals reeds aangegeven is de ouderdom een twijfelachtig punt.

Wat Van Dalen⁵⁸ aanhaalt zal op ditzelfde stuk muur van toepassing zijn: "In 1450 werd gemaakt een dijk van 'den muur after die Nyeukerck tot anden Riedijck'". Mogelijk werd tegelijk met de muur de dijk/wal gelegd, waarbij de reeds bestaande Riedijkshaven tot gracht diende.

Waarschijnlijk doelt Van Dalen op dezelfde rekening⁵⁹ uit 1450: Jan van Sevenhuysen en Aert Jacobssoen mit haeren gesellen die graft te diepen ende dijk te maecen vander muer affter die nyekerck tot anden riedijck so die nu voir oghen leit (...). Het blijkt dus dat de muur op de Bleijenhoek inderdaad in 1446 is gebouwd.

Toch hebben beide heren Van Dalen en Lips in het Dordts archief kennelijk niet de juiste documenten aangetroffen betreffende het herstel van het 52 meter lange deel. Herhaaldelijk wordt dit gedeelte Nieuwendijck genoemd (de Wijnstraat werd eerst ook zo genoemd), echter een enkele keer ook Riedijck⁶⁰. In 1612 komt de naam Bleijenhoek voor het eerst voor: 'opten Ryeijdick deser Stede aanden blyenhouch omtrent sheren veste'⁶¹.

Vermeldenswaardig is tenslotte nog het gegeven dat het werk in de 15de eeuw goed gelukt was, dus vandaar de naam 'Bleijenhoek' (in tegenstelling tot bijvoorbeeld een naam als 'Verloren Cost'). Maar deze kant van de stad was ook gunstig gelegen met het oog op de heersende windrichting: de Blije-hoek⁶². Bleij zou slaan op het feit dat het werk goed gelukt was, maar had mogelijk ook betrekking op een gunstige ligging tov de wind.

⁵⁷ Lips, mondelinge mededeling augustus 1988.

⁵⁸ Van Dalen, p. 61-62.

⁵⁹ Thesauriersrek. RAD, Arch1, inv.nr. 436, f.96r, b. (onder de post 'Alrehande particulen int gemeen').

⁶⁰ Volgens Lips, p. 590 en Van Baarsel werd deze straat later ook wel Schotsendijk genoemd, naar de nabij gelegen Schotsentuin, en ook wel Rottendijk of Rottenkade.

⁶¹ ORA 753, fol.123 en Van Baarsel p. 24.

⁶² Lips p. 590, hanteert de spelling Blijenhoek; Van Baarsel p. 23-24, 1612: blyderhouch, 1617: blyenhouch.

Aanvankelijk leek het werk goed gelukt, maar Lips meldt dat de Bleijenhoek als dijk/wal op slecht staal (veen) is gelegd waardoor hij ongelijk verzakte. Lips moet dan geweten hebben van grote herstelwerkzaamheden in later tijd. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze straat inderdaad minstens voor de helft op veen en enige kleilagen ligt. De noordelijke helft is steviger, en zeker al bij de Barthout Loenistoren bevat de ondergrond slechts een dunne laag veen en komen rivierafzettingen van de Merwede voor met zand en kleilagen; de oeverwalafzettingen van de rivier. Dit komt geheel overeen met wat Sarfatij meedeelt over een opgraving, een westelijker gelegen profielsleuf, tussen de Torenstraat en de Riedijk.⁶³ Uit de ROB onderzoeken uit de jaren '70 blijkt de top van het veen (buiten de Riedijk) in dit deel van Dordrecht tussen 3.50 en 5 meter -NAP te liggen. De ondergrond kan ook via het Dino-loket⁶⁴ tot op grote diepte geraadpleegd worden, waarbij de bovenste ophogingslagen van minstens 3 à 4 meter vaak niet worden benoemd. Van stadsmuren en poorten ligt de onderzijde vaak 6 tot 8 meter diep, waardoor er gebouwd werd op een veenlaag die het gewicht van een gebouw niet kan dragen. De zuidelijke helft van de Bleijenhoek verzakte dus door een zeer onstabiele ondergrond. Geen wonder dus dat het rivierwater hier in 1916 de stad in kwam. Er moeten nog voldoende rekeningen van reparatiewerk aan de stadsmuren in het Dordtse archief voorhanden zijn, dus ook het bestek en de rekening van het 52 meter lange gedeelte van de Bleijenhoek vanaf het sluisje tot de Torenstraat. De daar gebruikte stenen hebben overwegend een lengte van 16 en 18 cm. In de hele 16de eeuw worden deze formaten al gebruikt.⁶⁵ Voorlopig lijkt het jaar 1563 het meest voordehandliggend voor het herstel van dit deel van de stadsmuur en het verzetten van het sluisje met een nieuwe vloer.

4.3 't Cleijn sluijsken after die Nyeukerck

Tegelijk met de stadsmuur werd een gemetseld riool teruggevonden dat via een sluisje door de stadsmuur aan de buitenzijde van de Riedijkshaven zichtbaar is geweest. De vondst van dit sluisje en de stadsmuur zijn kort vermeld in het wijkkrantje 'Bleijenhoek', maar hierin is het sluisje foutief de Snellesluis genoemd.⁶⁶ Deze Snellesluis, met een verwulf (een stenen boogconstructie ter bescherming en overbrugging van de sluis), ligt echter onder de Torenstraat en onder de loods van rederij en sleepdienst Muller. Deze sluis sloot aan op het grachtje dat later Schoolstraat, Museumstraat en Lenghenstraat is geworden. Het bedoelde sluisje sloot echter aan op de binnengracht (de latere Pompstraat) die tussen de Torenstraat en de Riedijk liep.⁶⁷ Het riool/de gemetselde duikersluis onder de Bleijenhoek, dat zijn verse water betrok uit de Riedijkshaven, was gebouwd van gele ijsselsteen met ongeveer de formaten 16 x 7,3 x 3,5/4 cm. De binnendiameter van de doorgang was 1,28 meter, het metselwerk was twee steens dik. Dat is met de voeg circa 33 cm, dus een buitenmaat van 1,94 meter breed en een grootste hoogte van 2,13 meter.

63 Sarfatij, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978, p. 331.

64 Databank van de Nederlandse ondergrond, TNO Geologische Dienst. Geraadpleegd op 11 aug. 2018.

65 Volgens D.J. de Vries, van het toenmalige Monumentenzorg, kwamen deze formaten in zwang vanaf rond 1490. Mondelinge mededeling 1988.

66 Wijkkrant Bleijenhoek, februari 1988, p. 5-7.

67 Zie kaartje in Beeldbank, nr. 552_260605.



Afb. 13. Boven: palen van onder het sluisje en de stadsmuur. Midden: een constructiedeel van het sluisje. Beneden: de Snellesluis als voorbeeld voor hoe het sluisje er qua opbouw uit kan hebben gezien. Tekening: J. Rutten, ca. 1850. Regionaal Archief Dordrecht (551_30024).

Na demping van het Pompgrachtje in 1883 werd het sluisje aan de binnen- en buitenkant dichtgemetseld, en werden tussen die sluismuren rioolleidingen gelegd en aangesloten op het rioolnet dat in de plaats kwam van het gedempte grachtje⁶⁸. Het sluisje van het riool werd gewoon 'tsluijsken of 'tleijn sluijsken' genoemd. Van Baarsel⁶⁹ noemt het sluisje de Riedijkssluis, dat is de latere naam ervan, terwijl Van Dalen⁷⁰ de Riedijkssluis ziet als 'de groote sluys bij den Riedijk buitendijks nevens de schiptimmerwerf'. De bovenkant van het riool lag ongeveer op NAP-hoogte, terwijl de straat Bleijenhoek in 1987/88 ongeveer op 3,40 meter +NAP lag. Dat was ruim 1 meter lager dan de Riedijk. Volgens Lips overstroomde in 1916 tijdens een stormvloed in januari een deel van de stad.⁷¹ Hij noemt de geringe hoogte van de straat in dat jaar. Na verhoging in 1916 en 1919 bleek bij meting in 1934 dat sommige stukken waren verzakt, waaronder de Riedijk, maar vooral de straat Bleijenhoek.⁷²

Er had volgens de heer Heeringa van de Grontmij tweemaal een vloerophoging van het sluisje plaatsgevonden, waarschijnlijk in verband met het stijgende rivierwaterpeil in en na de late middeleeuwen. Op deze plek werd het deel van de stadsmuur met de sluisopening, door de verontreiniging en voor de fundering van de nieuwbouw, geheel verwijderd. Het oostelijke deel van de muur bleef in de grond aanwezig. Over de wijze van funderen is hierdoor weinig bekend geworden, alleen zijn nabij het sluisje ingeheide, soms halfronde palen gebruikt. Enkele waren van sparren of dennen, maar de meeste waren eiken palen met een lengte van circa 7 à 8 meter, voorzien van een punt. Ze waren van buitengewoon goede kwaliteit en konden nog hergebruikt worden bij restauratiewerk.

Van deze eiken palen zijn drie monsters gezaagd voor dendrochronologische datering door RING⁷³, via de heer Hissing, toenmalig provinciaal archeoloog ROB voor Zuid-Holland. Eén paal kon kort na 1517 worden gedateerd (enkele spintringen ontbraken). De datering van een balk van het sluisje, met een spijker of hakkelbout⁷⁴ van 32 cm erin, leverde een kapdatum van na 1578. Rekening houdend met het aantal gemiste spintringen is de eigenlijke kapdatum voor of in 1594. Deze balk komt waarschijnlijk uit Midden- of Zuid-Duitsland. Het betrof langzaam groeiende eiken die vanaf circa 150 jaar oud kaprijp geacht werden. Er zal dus reparatiewerk zijn gedaan kort na 1594. De derde balk dateert van kort na 1700. Alle dateringen liggen eigenlijk te ver uit elkaar: er zullen in kortere tijd reparaties zijn uitgevoerd. Van het sluisje zijn verder nog enkele constructiedelen uit de grond getrokken, waaronder enkele vierhoekige eiken balken van 2,25 meter lang en 0,40 meter breed en 0,29 tot 0,32 meter dik. Eén balk was aan een zijde voorzien van een sponning met nog restanten van specie met baksteenfragmenten. Het spuirool met de duikersluis diende om het grachtje tussen de Torenstraat en de Riedijk van vers water te voorzien, maar mogelijk ligt er nog een riool onder de Voorstraat naar de Boomstraat om daar uit te monden in de Wijnhaven⁷⁵. Het rioolstelsel moest tenslotte doorgespoeld kunnen worden. In feite was het gemetselde riool een kostbare aangelegenheid voor een klein woongebied. Want de lengte vanaf de stadsmuur, wegdek en de belendende huizen moet circa 30 meter hebben bedragen. In de rij panden in de straat Bleijenhoek, die in de jaren '70 onder de slopershamer vielen, was nummer 33 het pand dat naast het oude sluisje stond. Daar tegenover stonden de twee gashouders aan de Riedijkshaven. Nabij het grachtje moet een haaks daarop gemetselde muur, een borstwering zijn geweest. De voorheen in Dordrecht fungerende houten sluizen zijn waarschijnlijk voor het eerst vanaf 1496 vervangen door baksteen en natuursteen, zoals we dat zien in de stadsrekeningen uit die tijd. Het is moeilijk een ouderdom aan het gemetselde riool en

68 Uitgebreid bij Teixeira de Mattos, p. 354-356. Dagwijdte sluis en hoogte gewelf komen vrijwel overeen.

69 Van Baarsel, p. 95.

70 Van Dalen, p. 83. Buitendijks vind ik vreemd. Dus nabij de Riedijkspoort in de ringdijk om de Groote Waard? Is deze sluis later meer binnenwaarts verplaatst?

71 Lips, p. 590.

72 Teixeira de Mattos, staatjes N.A.P. hoogten, onder andere p. 337.

73 Zaagmonsters genomen door C. van der Esch en overgedragen aan Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie (RING), toen een onderdeel van de ROB (nu RCE) in Amersfoort. Datering uitgevoerd door Dr. E. Jansma en Drs. E. Hanraets in mei 1995. Tevens een houtmonster met 254 jaarringen (monster BD3). Een derde balk (BD2) is van kort na 1700 (onderzoek okt. 2004).

74 Zware vierhoekige spijker met inkepingen die iets uitsteken om twee delen hout zeer vast te verbinden. De Bleijenhoekse heeft meer weg van een forse spijker; alleen aan de punt zijn kleine hakken gemaakt.

75 Wordt niet genoemd in Teixeira de Mattos, wel het in 1867 aangelegde riool vanaf de Merwekade door het Melkpoortje naar het riool in de Pompstraat, p. 352-353, hoewel de auteur elders meldt dat deze pas gedempt is in 1883.

sluisje te geven. Teixeira de Mattos geeft juist hier geen inlichtingen. Zijn ze gelijktijdig met de stadsmuur aangelegd dan komt de baksteen niet overeen met de voor die tijd gebruikte afmeting. Mogelijk is het ergens in de 16de eeuw of iets later aangelegd, toen de woningbouw tussen Riedijk en Torenstraat toenam en een oudere sluis versleten was.

Het grachtje moet in de ontginningsfase een sloot zijn geweest, gegraven haaks op de Voorstraatshaven. Het stratenpatroon volgt steeds het bochtige verloop van dit voormalige veenrivierviertje, hoewel de structuur, de ontginning, hier afwijkt van de overige Dordtse wijken en een blokverkaveling lijkt te zijn. Het is niet aannemelijk dat het grachtje in verbinding stond met een gracht rondom de Nieuwkerk, dus om het eerste huis van de Merwedes zoals o.a. Lips veronderstelt. Daar zijn geen aanwijzingen voor gevonden. Waterstaatkundig was het gebied ten noorden van de Torenstraat gescheiden van het gebied te zuiden van deze straat.

Reparatiewerk aan enkele sluizen

In een stadsrekening is er sprake van dat op diverse plekken bij de stadsmuur hout 'gewrocht' wordt (met hout gewerkt), ook aan het 'tcleijn sluijsken after die nijkerck'. In datzelfde jaar wordt een nieuwe sluis in de stadsmuur geplaatst bij het 'houtcoepers waeckhuijs', daar waar Bouwen Gheritsz de schoenmaker zijn bijverdienste had door deze spuisluis te bedienen. Dit hoekje hoort eigenlijk niet tot het onderzoeksgebied, maar grenst eraan. De sluis wordt daar van steen, waarbij ook een groot blok sluisplanken wordt aangevoerd, kennelijk voor de vloer en de deuren. Dit waakhuis stond op de plek waar het water van de oude binnengracht via deze sluis in de Riedijkshaven uitkwam. Dit is de Snellesluis, die toen uiteraard die naam nog niet had.⁷⁶ Een rekening uit 1506⁷⁷ betreft de uitbetaling op 25 april aan 'Dirck ende Ewout en aan Pieter ende mijn joncker voor werk aan die sluijs after die Nijeukerck ende thoofft buijten den Riedijck'. Deze rekening zou ook kunnen slaan op de grotere sluis bij het Melis- of Houtkopers waakhuis. Alleen als er een verkleinwoord gebruikt wordt is het voordehandliggend dat we met het kleine sluisje te maken hebben. tHooft buijten den Riedijck betreft de hoek bij de Riedijkspoort. Het is in dit verband wel aardig om zo'n rekening/uitbetaling te lezen, maar dan uit 1512:

(..) Noch bet. bouwen Gheritsz van sijn jaer wedden van die grote spoeij die sluijsen bijden houtcoepers waeckhuijs ende after die nijeukerck ter weeck drie werff op te winden in dient van node waer ende oick in dien de brouwers daer mede tevrede waren twe L.gr. hen toegeseit bij den camere hem verschenen (enz).

Er staan geen komma's tussen en dat maakt het soms lastig lezen. De grote spoeij zou kunnen slaan op de oude sluis bij de Spuipoort, vervolgens de sluis bij het Houtkoperswaeckhuijs (Snellesluis), en tenslotte het (duiker)sluisje onder de Bleijenhoek. Beide sluisjes liggen bij de Nieuwkerk, ca. 90 meter van elkaar verwijderd, het kleine sluisje ligt recht achter de kerk. Ten behoeve van de bierbrouwers werd driemaal in de week het vuil geworden water in de beide grachten vervangen door schoon water uit de Merwede. Kennelijk hadden de brouwers, waarvan er ook drie aanwezig waren tussen de Torenstraat en de Riedijk⁷⁸, bij de stadsoverheid geklaagd.

Ook de volgende posten, aangereikt door Emile Havers, zijn belangrijk. Waarschijnlijk gaat het over het kleine sluisje en betreft het een onkostenbetaling in 1521 voor hout, kalk, steen en ijzerwerk.⁷⁹ Dit reparatiewerk past mogelijk bij de RING datering van het eikenhout van kort na 1517. Het zou goed kunnen dat er toen extra palen zijn ingeheid. Verschillende onkosten van de sluisjes komen uit het jaar 1521. Vervolgens is er groot onderhoudswerk in 1550 aan een sluis (sluijsken). Er wordt hier niet gesproken over 'cleijn sluijsken', ook wel aangeduid als 'sluijsken opten Riedijck', omdat de straat Bleijenhoek toen nog Riedijck genoemd wordt. Ook in het jaar 1550 komen diverse rekeningen voorbij, zoals het werk met zes man aan het sluijsken bij de Nieuw kercke, en de volgende post met vier man werk inde sluijs gewrocht bijde nyeuw kercke.⁸⁰ Waarschijnlijk gaat het hier over de sluis bij het Houtkoperswaakhuis. Ook zou er onderhoudswerk aan het kleine sluisje kunnen hebben plaatsgevonden. De laatste

⁷⁶ Genoemd naar Snel Aertz, sluiswachter en slijkwerker uit de 17de eeuw. Lips en Van Dalen.

⁷⁷ RAD, Arch.1, inv.nr. 442 f 96 v. (nieuwe code).

⁷⁸ Opmerking van Henne van Heeren.

⁷⁹ RAD, Arch. 1, inv. nr. 444 p. 262b en 273a.

⁸⁰ Archief 1. Inv.nr. 462, jaarrekening thesorier van de reparatiën van 1550. (f 31r b en f 31v a.).

post (f 32r b) uit 1550 betreft groot reparatiewerk: er komen slijkwerkers uit Alblasserdam aan te pas. In het water voor de sluis wordt een vyngerlinck gelegd; een boogvormige dam waarachter het vervolgens werd drooggepompt zodat de wangen (de zijwanden van de sluisopening) konden worden aangestampt. De grond ervoor was weggespoeld, hoogstwaarschijnlijk door de sterke stroming bij het spuien, waardoor de zaak ondermijnd dreigde te raken. Bij een sluis als deze, met hoger buitenwater tijdens grotere waterafvoer en het lagere binnen-grachtwater, kon het namelijk aardig kolken. Het sluisje in de muur van de Bleijenhoek met een 30 meter lang verwulf had daar misschien minder last van. Opmerkelijk zijn enkele posten van reparatiewerk vant cleijn sluijsken in 1563⁸¹. Heijnderijck Janszoon de stadstimmerman wordt op 27 mei betaald voor zijn werk in april voor het verzetten en het fundament te leggen vant selve sluijsken. In juli wordt hij nog een keer betaald voor het maken aen tdoerken van tsluijsken opten riedijck volgende zijn cedulle (...). Daarna volgen nog drie uitbetalingen aan Heijnderijck, Thonis Jansz en Adriaen Herperszoon uit Leckerlant voor het maken van het vingerlinck, het droogpompen voor het sluisje en voor het werk van Thonis Gerijtsz en Cornelis Corneliszoon, schuitvoerders, die de aarde moesten halen uit de nijeuwe haeven. Het verzetten van het sluisje en het maken van een nieuw fundament is een aardige kostenpost geweest. Het lijkt erop dat Heeringa dat eind 1987 heeft waargenomen, zoals boven vermeld. Zou het jaar 1563 het jaar kunnen zijn van het grote herstel van de verzakte muur?

4.4 De Barthout Loenistoren

Aan de straat Bleijenhoek (zie afb...), of liever gezegd aan de stadsmuur, stond het in 1450 gebouwde waakhuis met de naam Barthout Loenis- of Maertenstoren, ook wel Ronde Toren of Spaanse Toren genoemd. De naam Barthout Loenis komt voor als schepen in de 15de eeuw. Waarschijnlijk is de toren naar hem genoemd.⁸² Aan de zijde van de Riedijkshaven is de toren rond gebouwd om beter bestand te zijn tegen de inmiddels verbeterde artillerie. Volgens Lips was er in 1590 slechts een stuk fundament in en achter een huis van overgebleven. Maar dat moet een fout zijn, er had 1890 moeten staan. Het waakhuis (de muur werd bewaakt door de gilden) stond in de 19de eeuw nog vrij goed overeind, hoewel het in de loop van de tijd is verbouwd tot woonhuis met een trapgevel. De Barthout Loenis is zelfs nog duidelijk zichtbaar op een foto van rond 1900, kort voor de sloop.

Uit de kadastrale kaart en deze foto blijkt de toren op een knik in de bebouwing, dus ook een knik in de stadsmuur te staan. De kaart van Van Deventer heeft in dit deel van de verdediging de knik nog naar binnen getekend, dus waarschijnlijk naar de oudste Riedijkspoort die genoemd wordt in 1463.⁸³ Precies op dit punt moest het muurwerk worden gesloopt omdat de stalen damwand langs de Bleijenhoek dit punt kruiste, dwars door de oude verdedigingslinie. De damwand werd ook langs de Riedijk ingeheld en moest een dubbele functie vervullen; het giftige grondwater mocht niet wegstromen en de stabiliteit van de dijk moest gewaarborgd blijven. Vanwege tijdgebrek en beperkte voorkennis van de te verwachten oudheden was het niet mogelijk deze sloop intensief te begeleiden. Wel lagen er uitgebroken stukken muur die waarschijnlijk van genoemde toren afkomstig waren, maar navraag leverde niet veel meer op. Deze stukken muur bestonden uit steenformaten met een lengte van 22 en 23 cm.

Bij deze toren begonnen de lijnbanen langs de stadsvest. Van Dalen meldt dat de toren in 1450 was gesticht, waarvoor circa 250.000 stenen werden 'verbezigt'. De toren wordt ook nog vermeld in een uitbetaling uit 1551, samen met heiwerk bij de Rotterdamse steiger.⁸⁴ In 1893 volgde de sloop, al valt het nog mee dat de toren tot die tijd bleef bestaan, want de enorme sloopwoede die vanaf 1832 tot begin 20ste eeuw heeft plaatsgevonden had al bijna alle torens, muren en poorten met de grond gelijk gemaakt.

81 Archief 1. Inv.nr. 472 jaarrekening thesorier van de reparatiën van 1563 (f 25v a en f 36v a en f 36v b).

82 Van Oosterhout, 1986, p. 86. Verklaring van verkoop waarbij Barthout Loenisz. betrokken is in juni 1464.

83 Van Baarsel (p. 89) meent dat het jaartal 1463 zou slaan op de Barthout Loenistoren, maar dat is niet zeker, waarom niet de eerste en oudste Riedijkspoort?

84 Dirck ende Ewout (...) dat sij palen gesteken ende geheyet hebben omtrent den Rotterdamsche steygaert ende after twaechhuys van Barthout Lonisz. toorn (...). Waarschijnlijk wordt met deze steiger de dichtbij gelegen Papendrechtse veersteiger bedoeld.



Afb. 14. De Barthout Loenis- of Maertenstoren, ook wel Ronde- of Spaanse Toren genoemd, getekend door J. Rutten in 1871. Rutten legde in 1871 de moet (afdruk) van de gesloopte stadsmuur nog vast op de muur van de toren. De achterzijde is niet zuiver halfrond, maar enigszins driezijdig (DI¹ 1034). Tekening: Regionaal Archief Dordrecht (551_3542).

1 Dordracum Illustratum.



Afb. 15. Boven: de Riedijkshaven rond 1900 en de achterzijde van de huizen aan de Bleijenhoek. Op de achtergrond de Barthout Loenistoren. Deze toren stond met zijn voorgevel aan de Bleijenhoek; we zien hier dus de achterzijde. Foto: Regionaal Archief Dordrecht (552_313767).
Onder: de zuidelijke helft van de haven in 1988. Foto: C. van der Esch.

De Barthout Loenistoren is vergelijkbaar met veel andere torens in de stadsmuur, zoals de toren aan de Vest; de Nonnen- of Kuiperstoren, een oudere, vierzijdige toren, gesloopt in 1918/19⁸⁵.

Op de kadastrale kaart uit 1832-1833 is de Barthout Loenistoren te zien. Het bouwwerk is dan al lange tijd als woonhuis in gebruik, maar nog zichtbaar in de uitstekende achtergevel van sectienummer 290. Op de kaart uit 1923 zijn de vijf pandjes ten zuiden van de voormalige toren gesloopt ten behoeve van de drie gashouders. Het belendende huis noordelijk was blijkens een tekening uit ca. 1850 een café. Op de plaats van de voormalige toren was in ieder geval vanaf 1920 een café van de heer Bakker, die zelf ook op de hoogte was van de voormalige toren⁸⁶, zelfs de stamgasten wisten dat. Het schijnt dat aan de havenzijde, een onderste deel (in de kelder?) enigszins bewaard is gebleven tot de sloop in 1978. Led Brand, tekenaar/kunstschilder, heeft de zware fundering die aan de havenkant enigszins driezijdig rond is geweest vastgelegd. De toren zou op grondbogen zijn gefundeerd.

4.5 Stadsmuur en Pellentoren langs de Torenstraat

In verband met riolering moest er tot aan het trottoir van de Torenstraat worden gegraven. Daardoor kwam geheel onverwacht een veel oudere stadsmuur in het zicht. Plannen om hier een onderzoekje te starten werden steeds uitgesteld tot het moment dat de zaak op 12 februari 1988 weer met zand werd volgestort. De 13de februari werd in allerijl met enkele AWN-leden het stuk muur vrijgemaakt van zand en schoongeboend.



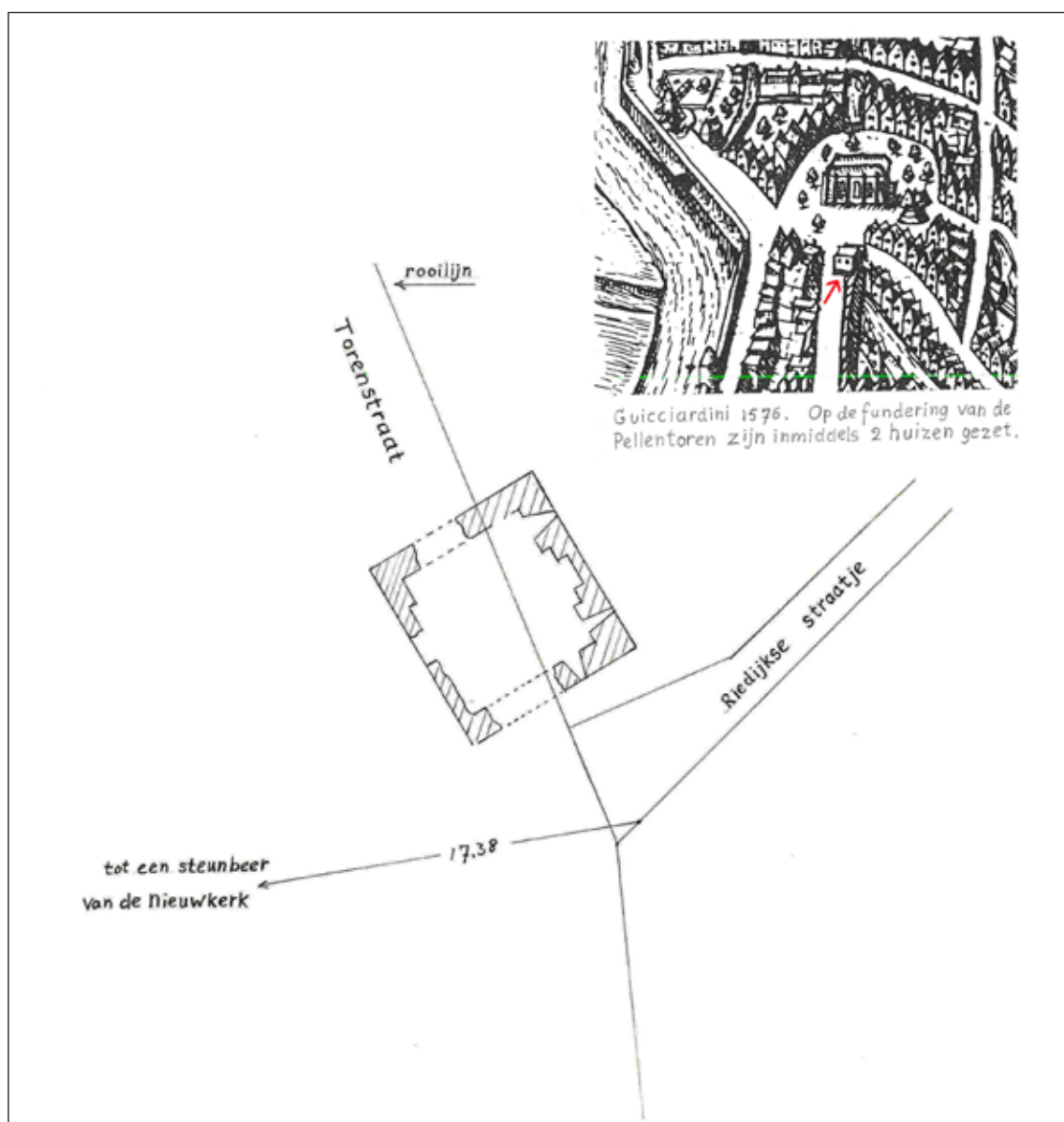
Afb. 16. Fragment stadsmuur Torenstraat, eerste kwart 14de eeuw?

Het bleek een interessante ontdekking, temeer omdat de heer Sarfatij (ROB) wees op een plattegrond van de Pellentoren die waarschijnlijk met de muur in verbinding stond. Deze toren stond iets westelijker tegenover de Nieuwkerk, op de hoek Torenstraat/Riedijkstraat.

⁸⁵ Horsman en Alleblas, p. 84. De toren is in 2012 met grondradar vastgesteld: Dorst 2012, Vest.

⁸⁶ Gegevens van mevr. Lenie Bakker den Hartog (telefoongesprek 1989). In het boek Dordrecht verleden tijd, maken de auteurs melding van deze voormalige toren (p. 69), daarbij wordt ene G. Tjsse, pakhuisknecht, vermeld als bewoner van de verbouwde toren, maar ook Oscar Bakker. Zie ook Bouman: Dichter bij Dordt, p. 50-56.

Deze muur is waarschijnlijk tot stand gekomen na een verdrag in 1307 over de juridische inlijving van het ambacht van de heren Van de Merwede bij Dordrecht. Of mogelijk kort voor hun vertrek, na een overeenkomst in 1331 en 1332 waarin het hele rechtsgebied om de Nieuwkerk aan de stad kwam en waarbij ook het schoutschap van acht dagen werd ingesteld.⁸⁷ De muur langs de Torenstraat was aan de onderzijde, dat wil zeggen onder straatniveau, van 13de-eeuwse kloostermoppen gebouwd. Het is werk van secundaire kwaliteit, waarschijnlijk uit steenboeten vervaardigd, hier en daar slordig gemetseld met halve en driekwart lengte door elkaar. Soms waren zelfs halve stenen verticaal verwerkt, de gave exemplaren hadden een afmeting van ca. 29/30 x 12/14 x 7/8 cm. Doordat het trottoir dreigde in te storten kon de dikte van de muur niet worden bepaald. Gemeten werd 70 cm, maar de totale dikte van de muur zou waarschijnlijk ruim 1 meter of 1,15 meter hebben bedragen, dat is namelijk de dikte van de muren van de Pellentoren. De gemeentelijke afdeling Landmeten en Vastgoed zette een detail van een diepliggend gedeelte van de hoek onder de Torenstraat/Bleijenhoek op tekening.



Afb. 17. Opmeting opgegraven fundering van de Pellentoren. Openbare werken en Volkshuisvesting 1955 (ZG 112). De buitenmaten zijn 7.90 x 8.30 m, muurdikte 1.00 en 1.15 m., met nog vier schietgaten van 10, 11 en 20 cm breed.

⁸⁷ Van Dalen p. 46; Lips p. 599-602; Lenselink p. 26-28. Sigmond 2021 p. 111: (...) stadsmuur 1315: bij de Nieuwkerk. Maar dat betreft daar de Vest. De gebruikte kaart Van Deventer 1545 tekent geen muur langs de Torenstraat.

Op de tekening zou deze muur een twijfelachtige twee meter dik zijn geweest. Mogelijk betreft het dan het onderste deel op de houten fundering. De muren waren oorspronkelijk echter één tot twee meter dik⁸⁸ en dat zal in de 14de eeuw ook nog wel zo zijn geweest. In later tijd werden de stadsmuren minder dik gebouwd maar verstevigd met steunberen aan de binnenzijde, dus met boognissen, zoals eerder vermeld. Op deze locatie zou ook een toren/waakhuis hebben gestaan, misschien de Melistoren, maar op de meeste kaarten komt hier geen toren voor.

Een 'messinglood'

Van de muur werden enkele van de bovenste stenen losgewrikt om te bewaren. Daarbij bleek zich in het midden van een steen een lood in de kalkspecie te bevinden. Eén zijde toonde een huismerk, de keerzijde een heraldische adelaar.



Afb. 18. Boven: voor- en keerzijde van het messinglood dat aan de Torenstraat/Bleijenhoek is gevonden. Midden: de voor- en keerzijde van twee vergelijkbare messingloten van andere vindplaatsen in Dordrecht. Onder: een in 2004 gevonden messinglood uit Aken.

⁸⁸ Waale, De Arkelse oorlog, p. 177.

Was de metselaar iets verloren in de speciebak of was het voorwerp daar bewust neergelegd als bouwoffer? Dat laatste komt wel meer voor. Bij nadere beschouwing bleek het te gaan om een zeldzaam 'messinglood', waaraan oorspronkelijk een bundel messingdraad zat voor speldenmakers.⁸⁹ De in een mal gegoten loden met een oogje eraan werden als verzegeling aan de bundel draad gebonden. Sommige messingloden tonen de sporen van een nijptang op de plek waar het oogje zat, maar meestal zit het oogje er nog aan.

In Dordrecht en in andere oude steden zijn meer van dergelijke loden aangetroffen, ook met een huiskerk op de voorzijde en een adelaar op de keerzijde en soms een wapen. Het is lang onduidelijk geweest wat de functie van deze loden was maar inmiddels is dus bekend dat het om messingloden gaat. De adelaar is het stadswapen van Aken, waar een firma het messingdraad produceerde.⁹⁰ De voorzijde met het huiskerk verwijst naar de producent. Soms zijn ook zijn initialen weergegeven. Circa 40% heeft een klop; een inslagen markering, in dit geval aangebracht door de ambachtsman. De loden met klop zijn te dateren in de 17de en 18de eeuw.

In Dordrecht zijn naar schatting enkele tientallen messingloden gevonden, de meesten afkomstig uit de armere ambachtswijken van de binnenstad.⁹¹ Het messinglood uit de Torenstraat/hoek Bleijenhoek is waarschijnlijk het oudste ooit gevonden, al is de datering moeilijk vast te stellen. Het probleem is de 14de-eeuwse datering van het stuk stadsmuur waarin het lood is aangetroffen. Volgens Nijhof is het zeer onwaarschijnlijk dat het lood ook uit de 14de eeuw stamt, omdat pas op basis van de Akense gildebepaling uit 1550 verordonneerd wordt dat de bundels draad voortaan voorzien moeten zijn van een lood met de stadsadelaar, als kwaliteitsmerk voor messingdraad. De datering van het in de muur gevonden lood zou dan pas in de tweede helft van de 16de eeuw liggen. Zou hier dan toch een later verbouwde toren/waakhuis als onderdeel van een woonhuis hebben gestaan?

Sarfati (ROB) heeft met opgravingen langs de Heer Heymansuysstraat een werkplaats blootgelegd van een 14de-eeuwse speldenmakerij.⁹² Het is bekend dat omstreeks 1580 speldenmakers uit 's-Hertogenbosch zich in de Kromme Elleboog en Kolfstraat in Dordrecht hebben gevestigd. De hervormden moesten 's-Hertogenbosch verlaten en verplaatsten hun hele bedrijf naar Dordrecht. Maar er was dus al eerder sprake van speldenmakerij in de stad.

Vervolg stadsmuur en Pellentoren langs de Torenstraat

De muur was bij het wegdek van de Bleijenhoek weggebroken om in ca. 1450 deze straat c.q. dijk/wal met stadsmuur aan te laten sluiten op de Torenstraat/Vest. De oude stadsmuur, die dan circa 100 jaar dienst heeft gedaan, werd overbodig en daarmee ook de Pellentoren, ervan uitgaande dat deze muur tot voorbij deze toren heeft gelopen. Het was de eerste keer dat er een deel van een muur langs de Torenstraat is teruggevonden. Dat mag gerust uniek genoemd worden!

Er bleven steeds speculaties hoe de muur gelopen heeft na de annexatie van het voormalige gebiedsdeel van de heren van de Merwede. In een artikel van Jensma⁹³ staan drie reconstructiekaarten op basis van Van Deventer uit 1545, met een stadsmuur langs de Torenstraat. Wanneer zijn deze reconstructies gemaakt? Misschien blijkt de muur langs de Torenstraat terloops te zijn beschreven in de publicatie van Mieke van Baarsel: in 1354 is sprake van een muur ..also men ghaet ter nyewerkercken waerds an die lantside bi der stede mure. Van Baarsel⁹⁴ gaat ervan uit dat de Torenstraat in de 14de eeuw deel uitmaakte van de stadswal,

89 Vriendelijke mededeling Jan van Oostveen, Specialistisch Archeologisch Onderzoek (Tiel).

90 In het bijzonder noem ik Eddy Nijhof ('s-Hertogenbosch) die er een grondige studie van maakt. Een voorlopig artikel staat in het tijdschrift *Vind* uit 2022 nr. 45: Keurloden voor messingdraad – Over de messingindustrie tussen 1500-1800, p. 45-49.

91 Omdat het om ongewone loden gaat, heb ik deze zoveel mogelijk (16 stuks) van detectorzoekers verworven; van elk gevonden lood uit de binnenstad heb ik de vindplaats genoteerd. Van diverse loden is inmiddels de herkomst uit het buitenland bekend. Bekend is ook het scheepswrak op Terschelling uit 2019 met koperen platen uit de 16de eeuw met de ingeslagen stempels van de firma Fugger uit Zuid-Duitsland, lit: Thijs Coenen, Johan Opdebeek, Arie Pappot en Jan van Doesburg: Geluk bij een ongeluk, Het koperplatenwrak geeft zijn eerste geheimen prijs. In: *Archeologie in Nederland*, jg. 5, nr.1, 2021.

92 *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1975*, p. 273. Overdruk uit *Holland* 8, 1976, p. 233-280.

93 Jensma 1991, p. 3-4.

94 Van Baarsel, p. 34 en noot 54.

maar voegt er aan toe "dat er tot nu toe geen aanwijzingen zijn dat hier een muur heeft gestaan". De kans is echter groot dat het hier om de bovengenoemde nieuw ontdekte muur gaat, waarin de Pellentoren was opgenomen.

Een veronderstelde muur langs de Wijngaardstraat heeft Sarfatij niet gevonden en is er ook niet geweest. In het ROB jaarverslag van 1984⁹⁵ wordt gemeld dat er op de NO-hoek van de Voorstraat/Torenstraat een kort onderzoek is gedaan naar de zogenaamde Ammentoren maar er werd geen spoor van gevonden. Wel werd langs de noordzijde van de Torenstraat de 14de -eeuwse stadsmuur geconstateerd. Afmeting en dikte van de muur worden niet vermeld. Het ging om een klein onderzoek, er werd dus ook slechts een klein deel van aangetroffen. Maar door dit graafwerk is het bewijs geleverd dat ten westen en oosten van de Pellentoren een stadsmuur in het zicht kwam: de oostelijke, voorlopige afsluiting van de stad, die gebouwd zou kunnen zijn tussen 1320-1350, de tweede uitbreiding dus. Het daarachter gelegen Pompgrachtje hoort daar waarschijnlijk niet bij.



Afb. 19. Cor Noltee tekende aan de Torenstraat het moment van het heiwerk waardoor de Pellentoren werd ontdekt. Foto: C. van der Esch.

De Pellentoren werd in 1955 ontdekt door heiwerkzaamheden voor de bouw van een blok huizen. Openbare Werken en Volkshuisvesting te Dordrecht nam de moeite om er een tekening van te maken.⁹⁶ De fundering, als niet alles is gesloopt, lag vrij diep: 8.5 meter. De gemeente schakelde de ROB in en de heer Renaud, de bekende kastelenkenner, was er snel bij om eind januari en in de koude februari maand met een ploeg gravers de bodem in te gaan. Het muurwerk was 7.90 x 8.30 meter, de bakstenen ongeveer 28 x 14 x 7 cm en te dateren in de eerste helft van de 14de eeuw.⁹⁷ In drie van de vier muren zijn schietgaten aangetroffen. Over deze toren zijn genoeg vragen te stellen. Was het niet meer dan een veredelde uitkijktoren waarin nauwelijks ruimte was voor bewoning? Het is onwaarschijnlijk dat de Merwedes er iets mee te maken hebben gehad, al zou de toren tussen 1300-1325 dateren en weten we dat niet al hun activiteiten bij de Nieuwkerk stopten. Rond die tijd maakten zij immers al plannen voor vertrek; voor de bouw van een nieuwe sterkte, Huis te Merwede, kilometers oostelijker, werden de fundamente al gelegd.

Een verbinding met een stadsmuur is niet aangetroffen, al zou je dat wel verwachten. Wel werd volgens Beyerman waarschijnlijk een kesp (een uitstekend houten deel) op 8 á 9 meter

⁹⁵ Stadskernonderzoek (Voorstraat/Torenstraat) H. Safatij, M.J. de Haan 23-27 juli 1984.

⁹⁶ GPV cat.nr. ZG 112, onderwerp 3.2 Archeologie, code 0.241/2.1 Torenstraat Pellentoren 1955.

⁹⁷ Rapport omtrent de opgraving van de fundamente van de voormalige Pellentoren (..) in de maanden januari en februari 1955. Een 5 pagina's tellend rapport door J.J. Beyerman, gemeentearchivaris (RAD). Ook heeft de Beeldbank een serie foto's van de fundamente.

beneden maaiveld in de oostelijke muur aangetroffen, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden dat het ging om een verbinding met een ander stuk muurwerk, al wordt daar meestal een ijzeren verankering voor gebruikt. Uit het rapport van Beyerman valt echter op te maken dat (lang) niet alles op deze diepte grondig is onderzocht en dat is jammer. Helaas was 1955 te vroeg voor datering middels een houtmonster voor jaarringonderzoek. Op de tekening van de gemeente zijn stippellijnen getekend aan de zijden waar de stadsmuur aangehecht zou zijn. Betekent dat dat dit deel niet is onderzocht? De krantenberichten rond de opgraving brengen ook niet meer nieuws. In het Dordrechts Nieuwsblad van 25 februari 1955 staat een artikel (waarschijnlijk van Lips) waarbij zelfs gedacht werd dat de waterkering in de 14de eeuw misschien nog langs de Torenstraat liep. Dat idee opperde ook Beyerman in zijn rapport, (..) "en misschien de Riedijk oorspronkelijk zuidelijker heeft gelopen dan thans het geval is", maar ziet daar toch geen reden voor omdat in die tijd reeds een verdedigingsmuur tussen de Riedijk en de rivier aanwezig was, volgens Beyerman.⁹⁸ Dat het Merwedewater langs de Torenstraat zou hebben gestroomd is vrijwel ondenkbaar, een oeverwal moet dan in de bodem te vinden zijn en die ontbreekt; er ligt een veenpakket⁹⁹ onder een dun kleidek, dus komklei op een veenlandschap. Dat sluit niet uit dat dit een verdrongen veenlandschap kan zijn geweest en dat het later, toen de Merwede weer tot rust was gekomen, weer teruggewonnen is.

In dezelfde krant van 26 februari meldt Ir. J.B. Uittenbogaard dat van de toren op de kaart van Guicciardini "duidelijk de vierkante vorm te onderscheiden is met aan de Riedijkzijde twee op schietgaten gelijkende openingen, juist op plaatsen waar deze zich thans bleken te bevinden". Maar de toren is dan al verbouwd en de zogenaamde schietgaten zijn vensters/ramen. De Pellentoren wordt volgens Van Dalen nog vermeld in 1485 maar later niet meer. Maar die constatering blijkt niet te kloppen. De locatie van deze toren op de kadastrale kaart betreft de sectienummers 196 en 195 langs de Torenstraat. Op de kaart van Guicciardini uit 1576 blijken er - heel bijzonder - twee huisjes op de fundering of de begane grond te zijn gezet.

Toch wordt de toren nog genoemd in 1590 in een koop- en verkoopakte.¹⁰⁰ Je zou verwachten dat er dan iets staat als: ...'huis genaamd de Pellentoren', maar in de akte staat: ..."coope van een gehele toren met al zijn toebehoren"... In het drietal akten van 16 juni 1590 wordt de (Pellen)toren dus nog genoemd. Dat is op zijn minst merkwaardig. Waarschijnlijk ondergaat de toren in de loop van de 16de eeuw een grondige verbouwing. Op de kaart van Guicciardini steekt het geheel buiten de overige bebouwing op de hoek Torenstraat /Riedijkstraat uit. In 1601 wordt in een verkoopakte gesproken over een huis, erf en toebehoren in het Torenstraatje, genaamd de Thoren.¹⁰¹ Hieruit valt duidelijk op te maken dat de Pellentoren als zodanig al lang zijn weerfunctie en het grootste deel van zijn uiterlijk heeft verloren, slechts de naam en de onderzijde zijn er nog van over.

Volgens Lips is de Torenstraat ooit als dijk aangelegd, waarschijnlijk kort voor de bouw van de muur en de toren, die beide dateren uit het in het begin van de 14de eeuw. Wat stelde dat dijke eigenlijk voor? Met het vrijleggen van de Pellentoren werd geen dijk/wal gezien. Was deze er dan niet? Ophogingspakketten van vier meter dikte, met vaak waardevolle vondsten erin¹⁰², zouden anders toch wel zijn waargenomen? Er valt alleen niets over te lezen. Geen dijk/wal en muur betekent vrij spel voor ongewenste lieden die de stad konden binnendringen. Lips meent dat dit 'halve buitengebied' vooral na de St. Elisabethsvloed van 1421 een drassige boel was geworden. Dat wil zeggen: het gebiedje tussen de Riedijk en de Torenstraat,

98 Beyerman is met die opmerking onjuist; de stadsmuur was er rond 1300/1325 nog niet.

99 Er liggen in het gebied dikke kleiafzettingen onder Hollandveen. Zo ligt er in de Nieuwkerkstraat, onder een veenpakket van bijna 4 meter, ook een forse kleilaag (Dinoloket, boring 1910) van een nabijgelegen verlande geulbedding, die zuidelijker ligt.

100 Essenboom, Cees: De Pellentoren wat langer in het stadsbeeld. Tijdschrift Oud-Dordrecht, 2002 nr. 2, p. 53 (een reactie op het jaarboek 2000 in Van der stede muere van Hendriks en Koonings). A.B. den Haan ontdekte de akten uit 1590 in het Oud Rechtheljk Archief.

101 Esseboom, p. 54: Den Haan ontdekte in de akte van 6 januari 1601 dat kopers en verkopers schippers waren (RAD 9-746,1).

102 Door grondwerkzaamheden in 2004 is op of in de bovenste oude stortlagen tegenover de kerk een fraaie crucifix en een kleiner exemplaar aangetroffen uit de 14de/15de eeuw. Er zijn in Dordrecht meerdere exemplaren gedetecteerd. Het houten kruisje ontbreekt meestal, de nageltjes voor bevestiging op het hout zijn soms nog wel aanwezig.

als we aannemen dat de Torenstraat als dijk bij hoogwater ook een waterkerende functie had, een soort slaperdijk dus. De Riedijk zelf lag op de veilige en hoge oeverwal van de Merwede en werd daarom ook wel Hoge Straat genoemd. Maar zonder geregeld reparatiewerk aan de buitenzijde uit te voeren was de Riedijk ook niet helemaal veilig voor noordwester stormen. Enkele jaren na 1421 werd toch een flink deel van de ringdijk in oostelijke richting tussen de Riedijkstoren tot voorbij het Huis te Merwede doorgebroken. We kunnen dat opmerken aan de hand van enkele vroege kaarten, o.a. van Pieter Sluyter uit 1560.

In de loop van de 16de eeuw was de Riedijk vrijwel volgebouwd, de kaart van Van Deventer vertoont in 1565 een geheel bebouwde Riedijk. Daarom zullen er na ca.1424 waarschijnlijk plannen zijn gemaakt om het drassige terrein te omsluiten met een omwalling en muur langs de Riedijkshaven om het tevens van de wateroverlast te bevrijden. Plannen om dit binnen-terreintje te bebouwen werden pas mogelijk toen de dijk/wal en muur langs de Bleijehoek, ongeveer tussen 1446 en 1450, was doorgetrokken tot aan het dijkje met muur; de vermoedelijke Torenstraat van toen. De tussen de Torenstraat en de Riedijk lopende ontwateringssloot ging als binnengracht fungeren. Het is de meest logische veronderstelling.

5. Losse vondsten langs en in de buurt van de Bleijenhoek en de Torenstraat

Het metersdikke ophogingspakket aan de Bleijenhoek, vooral langs de binnenzijde van de stadsmuur, bevatte van elders aangevoerde zware klei, grijs tot groengrijs van kleur.¹⁰³ In de bovenlagen kwamen wat losse vondsten tevoorschijn, zoals scherven aardewerk, enkele colfsloffen¹⁰⁴, enkele kruisboog bouten en minstens drie slanke pijlpunten van de handboog. De bouten ofwel kruisboogpijlpunten en de kleinere pijlpunten stammen uit de 15de eeuw. Het is niet bekend of hier ook quarelen (grote, zware pijlpunten) van de springaal¹⁰⁵ (en de oestel) zijn aangetroffen, zoals in de Drievriendenhof. De exacte diepte van de losse vondsten is niet na te gaan omdat vaak ook grond verplaatst en vermengd werd. De werkzaamheden van de bodemsanering en sloop van funderingsresten waren te grootschalig om ze goed te kunnen documenteren.

Verspreid (ongeveer tussen de straten Bleijenhoek en Riedijkstraat) kwamen vooral vondsten voor vanaf het vierde kwart van de 15de eeuw en de gehele 16de eeuw. Dit werd het duidelijkst aangetoond aan de hand van (merendeels) kleine munten.

Het is ondoenlijk en in dit geval ook overbodig om van elk voorwerp de exacte ligging te weten, als maar bekend is uit welk buurtje ze komen, want dat maakt wel degelijk verschil. Zo bleek dat langs de noordwestzijde van de Riedijkstraat, aan de zijde van de Nieuwkerk, een pottenbakkerij was gevestigd; hier werd vervormd, licht getint aardewerk en biscuit gevonden. Dat moeten de mislukte producten zijn van de faience- of majolicaproductie. Het is de derde bekende locatie van in Dordrecht gevonden pottenbakkersafval.¹⁰⁶ Maar al veel eerder, na de sloop van het rijtje huizen ten oosten van de Vrankenstraat langs de Vest, werd een plek ontdekt met 'een berg vervormde pijpenkoppen en stelen'.¹⁰⁷ Pijpen werden echter als bijproduct in een pottenbakkerij gebakken, wat betekent dat de locatie aan de noordwestzijde van de Riedijkstraat eigenlijk de vierde locatie van een pottenbakkerij in Dordrecht is. In ieder geval ontstaat de indruk dat het de vele ambachtslieden die er woonden en werkten nog aardig voor de wind ging.

Uit het gevarieerde vondstenspectrum valt op dat er veel messen zijn aangetroffen in het betreffende gebied. Aardig ook zijn enkele vondsten die tot de categorie insignes behoren, waaronder een ridder te paard met schild en helm. Het lijkt op tinnen kinderspeelgoed maar hoort in dit geval tot de profane insignes die op de kleding werd gedragen: aan de achterzijde bevindt zich een speld.

103 Dit pakket groengrijze klei kwam ook tevoorschijn op het Nieuwkersplein op een diepte van 2.5 m beneden maaiveld, hier ca. 80 cm dik. Het moet een opgebracht pakket zijn. Nieuwkersplein 24 mei 2004. Waarneming.

104 Aan een lange houten steel was vanaf de 16de eeuw de loden slof bevestigd die vaak versierd was met ingesneden zigzag lijntjes of ingestempelde kleine versieringen. Er was waarschijnlijk ruimte voor dit spel, want hier was ook een lijnbaan.

105 Waale, p. 154: springalen waren grote kruisbogen op een voetstuk waarmee een bundel quarelen tegelijk kon worden afgeschoten; schietbereik ca. 450 meter. Deze zijn ook gebruikt bij het Huis te Merwede (Van der Esch 1991-6, nr. 1).

106 Vriendelijke mededeling G. Boonstoppel; de locatie moet dichtbij de tot woonhuis verbouwde Pellentoren zijn. De overige locaties liggen aan de achterzijde van de Varkenmarkt (bij de stadsherberg). In 1984 werden daar ruim 100 proenen gevonden en aan de Boogjes (1983/1984) werd een aantal fragmenten gevonden van misbaksels van schotels en tevens van majolica en/of faience. Vestigingen van pottenbakkerijen zijn bekend in het Regionaal Archief Dordrecht.

107 Mededeling van G. Boonstoppel mbt beide locaties op 11-3-2022.



Afb. 20. Boven: diverse messen uit het gebied Riedijk/Blijenhoek. Onder: detail van het messing uiteinde van een heft met Maria en een apostel.



Afb. 21. Insigne van een ridder te paard.

Een andere vondst betreft een staande ridder. Mogelijk was dit speelgoed. Hij draagt een wapenrok en maliënsjaal en heeft een stevige lans vast, terwijl hij met zijn linkerhand zijn lange zwaard achter zijn rug houdt. Beide vondsten, gevonden zo dichtbij het eerste huis/kasteel van de heren Van de Merwede, spreekt wel tot de verbeelding. Op de staande figuur lijken sporen van rode verf aanwezig te zijn.



Afb. 22. Voor- en achterkant van een ridder.

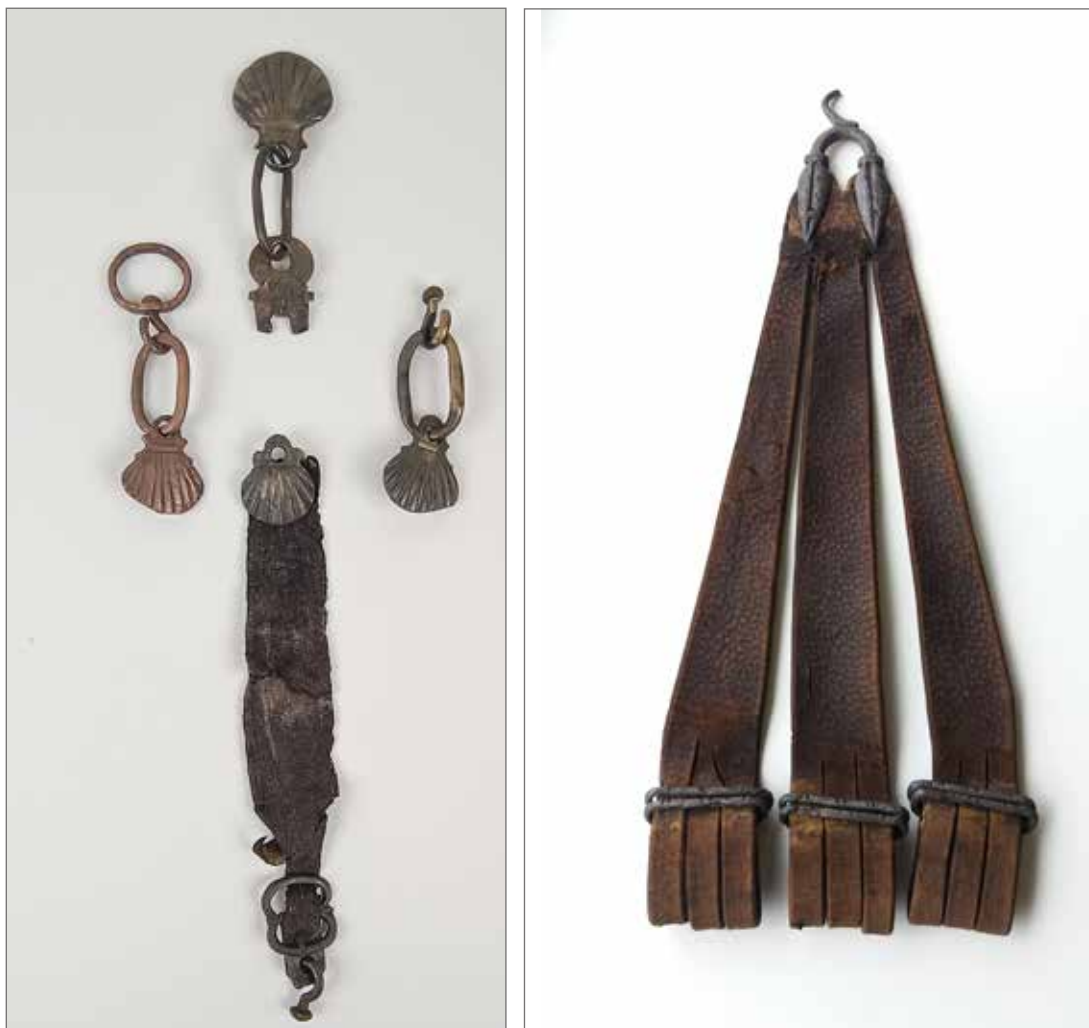
Op het omwoelde Nieuwkerksplein kwamen, voornamelijk in 1977 en 1978, de mooiste fragmenten van baardmankruiken uit de grond; datering vanaf de tweede helft van de 16de eeuw, afkomstig uit Keulen en Frechen (zie afb. 26). Daar komen ook enkele borden vandaan uit de 15de tot 17de eeuw, evenals messen en een kort zwaard. Er werd vroeger kennelijk veel gedumpt buiten het speciale hoekje voor vuilnis bij het klokhuis bij de toren van de Nieuwkerk: Rutten maakte er in 1833 tekeningen van.¹⁰⁸

Verder is er op twee plekken in de Bleijenhoek compleet schoeisel gevonden maar ook schoenmakersafval. Daarnaast zijn er ook (veelal gave) leren messcheden gevonden (zie afb. 30). Voorts een aantal kledinghaken, fraaie tinnen gordelsluitingen (zie afb. 70) en enkele messing riemhangers met een Jacobsschelp, waaronder één van koper. Aan één exemplaar zit nog een stuk leren riem met gesp (zie afb. 23).

Jacobsschelpen staan in verband met de verering van de apostel Jacobus de Meerdere in Santiago de Compostella in Noord-Spanje (die daar zou zijn begraven). De grote schelpen worden op de stranden van Galicië gevonden. Deze werden vanaf de 11de eeuw verhandeld, voorzien van één of twee gaatjes en aan pelgrims verkocht om op de kleding of hoed te dragen¹⁰⁹. Ook in Dordrecht zijn een enkele keer van dit soort schelpen aangetroffen: echte schelpen, maar ook vervaardigd uit lood-tin.

¹⁰⁸ Het Dordrecht van Rutten; drie aquarellen. Waarschijnlijk was daar al veel eerder dan de 19de eeuw een vuilstort.

¹⁰⁹ De schelp (*Pecten maximus* L.), is het pelgrimsteken van de apostel Jacobus, zie o.a. Heilig en Profaan 1 en 2, p. 163-167 en 266-269. Overigens ben ik de messing en de koperen 'schelpen' nog niet tegen gekomen in de archeologische literatuur.



Afb. 23. Mogelijk zijn deze riemhangers (links) onderdeel geweest van een rapier- of degenhanger, vergelijkbaar met de vondst die in 1976 werd opgegraven op het Nieuwkerksplein (rechts). Van dit exemplaar, dat wordt gedateerd in de late 16de tot vroege 17de eeuw, zijn de leren draagriemen nog bewaard gebleven. Foto's: collectie archeologie, Dordrechts Museum.

Gevonden zijn ook kledingaccessoires en naaigerei, zoals fraaie mantelspelden, knopen en gewone spelden. Op de stadsmuur, nabij het sluisje, lag een kluitje aanéén geoxideerde spelden. Ook weggegooid messingdraad, stukjes koper en messingblik werden er gevonden.¹¹⁰ Dit lijkt erop te wijzen dat er in dit stadsdeel allemaal ambachtelijke bedrijfjes waren. In 2004 trof een detectorzoeker bij het verwijderen van leidingen een puntgaaf tweede messinglood aan in de westelijke helft van de Torenstraat. Ondanks dat op de achterzijde de adelaar van Aken ontbreekt, moet dit lood toegeschreven worden aan een firma uit deze stad.¹¹¹ Verder zijn er fragmenten van een maliënkolder aangetroffen. Deze werden uiteraard ook in Dordrecht gemaakt.

¹¹⁰ Ook in het stadsafval dat in vroeger eeuwen werd gedumpt langs de Merwede in Papendrecht is vergelijkbaar messingdraad aangetroffen.

¹¹¹ Mededeling dhr. E. Nijhof, thans in diens bezit nadat de vinder er na tientallen jaren afstand van deed.

Eveneens een zeldzame vondst, aan de binnenzijde van de straat Bleijenhoek, aan de kant van de Riedijk, waren grote fragmenten van een 16de-eeuws lederen wambuis. Het betreft een mouwloos leren jasje voor mannen, in dit geval voor een jongen van een jaar of 13 á 14, voorzien van reeksen uitsnijdingen en inkepingen en met ruitjesmotief. Heel bijzonder, want destijds waren er in Nederland slechts drie min of meer complete wambuizen gevonden; in Amsterdam, Hoorn en Groningen.¹¹² In 1992 werd in Middelburg een bijna compleet wambuis gevonden en van nog minstens vier exemplaren enkele fragmenten.¹¹³ Inmiddels zijn er in Dordrecht, tijdens opgravingen aan de Spuiboulevard in 2002, nog enkele fragmenten van een wambuis voor de dag gekomen.



Afb. 24. Leren wambuis voor een jongen. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.

112 De auteurs van een artikel in *Westerheem* over een gevonden wambuis in Hoorn, deden de onzinnige opmerking dat de vinder van het Dordtse exemplaar en ik 'geen afstand van de vondst willen doen, zodat restauratie onmogelijk is'. Deze onwaarheid zette Hessing recht in *Westerheem* 41-2, 1992 (met tekeningen).

113 Van Heeringen, Arch. *Kroniek van Zeeland over 1992*, Kousteense dijk, 2de helft 16de eeuw, p. 207-208. Zie ook Van Heeringen, Hendrikse, Kuipers 1994, bijdrage O. Goubitz, p. 87-88.



Afb. 25. 16de-eeuws leren wambuis uit de opgraving Spuiboulevard/Spuiweg. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.

De versiering met insnijdingen kunnen onderling behoorlijke verschillen vertonen. Deze 'spletenmode', ook wel landsknechtenmode genoemd, ontwikkelde zich met name in Duitsland en verspreide zich als mode item omstreeks 1500 over Europa tot in de 17de eeuw.¹¹⁴ Op diverse schilderijen zijn mannen in wambuis afgebeeld en dan valt de kleurige kleding daaronder des te meer op. Het leer is in de bodem zeer goed geconserveerd gebleven, bovendien is het niet versleten, zoals bij schoeisel wel het geval kan zijn. Het wambuis maakt nu deel uit van de collectie archeologie in het Dordtse Stadsdepot.¹¹⁵

Aan de zijde van de Riedijkshaven werden door werklui enkele min of meer complete baardmankruiken gevonden. Vooral door sloopwerkzaamheden aan funderingen van reeds verdwenen huizen kwamen die kruiken tevoorschijn, in dit geval uit een beerput nabij het sluisje. Bij navraag bleek het vooral steengoed uit Frechen en Westerwald te zijn, de laatste met de kenmerkende blauwe kleur. Vergelijkbare baardmankruiken zijn gevonden op het Nieuwkerksplein.

¹¹⁴ De mode herhaalt zich, tegenwoordig zijn spijkerbroeken met scheuren in de mode.

¹¹⁵ Schenking aan het Dordrechts Museum/Collectie Archeologie, door C. van der Esch, 2 aug. 2018. Restauratie door M. van Oeveren, Dordrechts Museum. Kort na de vondst van dit wambuis door G. Boonstoppel vond Van der Esch op vrijdagmiddag 19 februari 1988 zelf ook nog enkele bijbehorende fragmenten. Mevr. A. Gerritsen kreeg de leren fragmenten van de oorspronkelijke vinder maar was zo vriendelijk ze over te dragen aan Van der Esch waardoor de vondst compleet kon blijven.



Afb. 26. Boven: fragmenten van verschillende baardmankruiken, gevonden op het Nieuwkerksplein. Onder: twee kannen van roodbakkend aardewerk, ca. 1575 Foto: Dordrechts Museum, collectie archeologie.



In de nabijheid werd ook een bijna complete grote Siegburg snelle gevonden, rijk versierd. Gelijktijdig werd een bierpul uit Raeren aangetroffen (afb. 27), voorzien van een wapen van een adellijke familie met het opschrift: (ANTONIO) BERTONE DE RODDOBIO EQ(VES).¹¹⁶ Ook een zeldzame vondst betreft een 'drinkuyt' van grijs aardewerk die vrijwel geen voet heeft om op te staan. Dergelijke potjes komen nauwelijks voor in de literatuur.¹¹⁷

¹¹⁶ In de collectie Museum Rotterdam bevindt zich een buigig model op een slanke voet met hetzelfde wapen: een poort met kantelen, waarbinnen een arend. De ontbrekende delen van de naam zijn afgeleid van de kruik uit Museum Rotterdam en tussen haakjes geplaatst. Datering uit de collectie 1565-1600. De naam komt ook voor in Steinzeug 1977, p. 128, de steengoedproducten van deze familie werden in Raeren gemaakt.

¹¹⁷ Renaud 1976, p. 83, afbeelding 47b (vondst eerste helft 16de eeuw, Kartuizerklooster bij Delft).



Afb. 27. 16de-eeuwse bierpul uit Raeren, Duitsland, met in detail de tekstband.

Enkele aardewerkvondsten, waaronder min of meer complete producten uit Siegburg, te dateren rond 1400/1450, komen uit het voormalige Pompgrachtje. Uit de oostkant van hetzelfde grachtje komt een product van valsemunten. Het betreft een in een mal gegoten strip (gietboompje) met drie munten uit messing of brons: een Hamburg Taler uit 1621, een Taler uit Ensisheim, Elzas, beide van Ferdinand II, en een arenddaalder uit Zeeland uit 1602.¹¹⁸ Valse munten zijn niet echt zeldzaam, maar deze vondst is toch wel bijzonder. Heeft de maker de gietstrip snel in de gracht gedumpt toen de nood aan de man kwam?



Afb. 28. Aardewerken voetschaal met een diameter van 23,5 cm, gevonden aan de Torenstraat. Datering eind 15de eeuw.

¹¹⁸ Ik heb deze vervalsing aangemeld bij het Koninklijk Penningkabinet Leiden (1988), de vinder is G. Boonstoppel. De munten van de in een mal gegoten strip hadden een diameter van 40 mm.



Afb. 29. Boven: voor- en keerzijde van een gietstuk met van een in een mal gegoten strip (gietboompje) met drie munten uit messing of brons: een Hamburg Taler uit 1621, een Taler uit Ensisheim, Elzas, beide van Ferdinand II, en een arenddaalder uit Zeeland uit 1602 (Foto: (voorheen) Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet Leiden). Onder: bronzen ruiterspoor. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.



In de nabijheid is ook een zeldzame versierde bronzen prikspoor gedetecteerd, die doet denken aan een damesspoor.¹¹⁹ Deze vroege ruitersporen, zoals er één van ijzer is gevonden achter de rechtbank aan het Steegoversloot, zijn uiterst zeldzaam in Dordrecht.¹²⁰

¹¹⁹ Het is verleidelijk te denken aan de bewoners van het eerste kasteel van de Merwedes, dat dichtbij moet hebben gestaan. Echter bestaat er twijfel: volgens een zoeker kwam het uit aangevoerde grond.

¹²⁰ Vriendelijke mededeling van vinder M.J. Bairaktaris, betreft een ijzeren prikspoor uit de 12de eeuw. Zie ook M. Hendriksen 2004: Afgedamd en afgedankt, afbeelding 137, p. 77.

In de klei naast de stadsmuur van de Bleijenhoek kwam een Romeinse munt tevoorschijn: een as van DIVA FAUSTINA I van kort na 141 na Chr. Deze is waarschijnlijk, met klei die in de 14de eeuw in de omgeving gestoken werd, hierheen getransporteerd. Deze vondst heeft overigens geen verwondering te wekken; langs de Dubbel, langs de Oude Maas, op de oever van het Crabbegors (Duivelseiland) en in Papendrecht is Romeins aardewerk aangetroffen. Ook langs de Merwede tegenover Sliedrecht zijn Romeinse vondsten aangetroffen, vooral in de Ronduitpolder, tijdens graafwerk voor de Derde Merwedehaven.¹²¹ Het is ook bekend dat bij het naastgelegen Crayestein in de middeleeuwen klei werd gestoken.

Bij de stadsmuur van de Bleijenhoek zijn ook diverse pelgrimsinsignes gevonden. Deze worden apart besproken (zie paragraaf 7.10). Ook kwamen op deze locatie verschillende middeleeuwse schoenen en messcheden uit de grond.



¹²¹ Van der Esch 1965, Westerheem.



Afb. 30. Schoenen en messcheden uit de 14e/15de eeuw.

Conclusies trekken wat betreft de welstand van de bewoners is riskant, want er heeft geen gedetailleerd archeologisch veldwerk plaatsgevonden en er is evenmin echt onderzoek naar de vondsten gedaan om een beter beeld van de materiële cultuur te krijgen. Deze buurt is in ieder geval niet te vergelijken met de veel rijkere Voorstraat, Wijnstraat, Groenmarkt en Grotekerksbuurt. Toch lijkt het erop dat het hier aardig voor de wind ging, ook langs de Riedijk.

De ouderdom daarentegen is wel enigszins na te gaan. Naast keramiek geven vooral de aangetroffen muntjes een indicatie van de ouderdom van dit stukje Dordt. De vaak onduidelijke muntjes blijken veelal 'Hollandse penningen' te zijn: de meeste zijn in Dordrecht geslagen onder Philips de Goede (1419-1467), Philips de Schone (1482-1506), en Philips II (1555-1598).

De oudste gedetecteerde munten komen uit of langs de Torenstraat, zoals een 14de -eeuwse sterling uit Trier en één van Lodewijk van Nevers (1322-1346). Ook enkele Duitse muntjes van Johann I (1448-1481) en II (1481-1521) van Kleef, geslagen te Wesel zijn voorlopig de oudste exemplaren, samen met een halier van Herman van Hessen (1502-1508) uit Keulen en enkele andere munten. Het muntje uit Wesel kan verband houden met de houthandel; het Wesels hout was een bekend timmerproduct in die dagen.

Uit de periode van Karel V (1506-1555) en vooral zijn opvolger Philips II, zijn verhoudingsgewijs de meeste koperen muntjes gevonden. Van Karel V is tevens een medaille aangetroffen en van Philips II onder andere enkele rekenpenningen, maar ook de altijd aanwezige 15de en 16de -eeuwse Franse en Neurenbergse rekenpenningen.¹²²

In een berg grond die enige tijd aan de Torenstraat heeft gelegen maar afkomstig was uit de destijds in restauratie zijnde Nieuwkerk, zijn veel munten aangetroffen. Het zou interessant zijn geweest als deze allemaal gedetermineerd waren, maar er zijn enkel gegevens over één munt bekend: een Groningse stuiver uit 1499. Navraag leverde nog slechts de melding op van enkele oortjes uit de late 16de eeuw en vooral duiten uit de 17de en 18de eeuw van Nederlandse steden en provincies. Het had een aardige vergelijking kunnen opleveren, hoewel het munten betrof uit de hele parochie van de Nieuwkerk¹²³, die overigens niet groot was. Een overzicht van een aantal andere munten, gevonden toen het gehele terrein op de schop ging, volgt op pag. 96 (tabel 1).

Andere bronnen over de toegenomen inwoners in dit wijkdeel, zoals belastingheffing, geven waarschijnlijk een duidelijker beeld, maar ook de verschillende ambachten die er in de loop van de 15de eeuw zijn uitgeoefend. Zo zijn in het hele gebied veel typen loden, vooral lakenloden aangetroffen (beter gezegd textielloden): dubbele loden die verbonden zijn door een lip en die als een kwaliteitslabel, of om de herkomst of de hoeveelheid stof aan te geven, aan een stof werden vastgehecht.¹²⁴

Aan de Torenstraat werd een beschadigd lood gevonden met aan één zijde (de andere helft ontbreekt) het opschrift DUY OLGES BAY 1571. Doordat er elders in de binnenstad gaven loden zijn gedetecteerd met een bijna gelijklopende tekst weten we meer: DUYTS COLCESTER CRONE BAYE 1571. Deze loden zijn wel anders van uitvoering; de voorzijde vertoont drie kronen¹²⁵, wat zou duiden op de (betere) kwaliteit van het laken. Op de andere zijde staat een griffioen. CRONE hoeft er dus niet altijd op te staan.

Het interessante van deze loden is het jaartal 1571, dat altijd voorkomt, ook in Amsterdam en 's-Hertogenbosch. Dat heeft te maken met het feit dat loden zoals deze zijn gebruikt voor stoffen uit werkplaatsen van (gevluchte) protestanten in Colchester, Engeland. In Colchester bevond zich een 'Dutch community'; immigranten die zich bezighielden met het vervaardigen

122 Zie p. 30-37 in de publicatie van Van Heeringen, Hendrikse, Kuipers 1994, bijdrage D. van der Linden; alle afgebeelde Middelburgse rekenpenningen zijn ook in de Bleijendoek en het Riedijkgebied aangetroffen.

123 In de catalogus van veilinghuis A. Mak, veiling juni 1998, komen twee munten voor die verder teruggaan in de tijd, n.l. een botdrager van Willem V van Beieren, 1350-1389 (veilingnr. 1188) en een denier of penning (kopje) van Floris IV of V, 1222-1234/1256-1296 (veilingnr. 1186). Beide munten met vermelding: Vondst Nieuwkerk. Hiermee is niet duidelijk of de munten uit de kerk komen of in de directe omgeving zijn gedetecteerd.

124 Een uitgebreide beschrijving van loden en de deelbewerkingen en kwaliteiten is door J. Baart 1977, beschreven: Opgavingen in Amsterdam p. 110-125. Ook door o.a. Van Oostveen 2013, hier ook het lood Colchester 1571, p. 17.

125 Baart: De kronen werden ook in Engeland, Vlaanderen en Duitsland gebruikt, p. 120. Volgens Baart wijzen de kronen op (betere) kwaliteit. Het lood uit de Torenstraat is ook in 's Hertogenbosch aangetroffen: Janssen 1983, p. 266-267.

van (wollen) stoffen (baaien en saaien). 'Bay' was één van de nieuwe draperieën die vanaf 1570 in Colchester werden geïntroduceerd door draperiers uit de Zuidelijke Nederlanden (protestanten die vluchtten ivm de tachtigjarige oorlog). Deze nieuwe draperieën waren lichtgewicht stoffen, gemaakt van gecombineerde vezels, bestaande uit kamgaren (lange wollen vezels met een gladde textuur) en een wollen schering (kortere, meer pluizige wollen vezels). Door de combinatie hiervan kreeg je een lichte, duurzame stof.

Uiteraard zijn in Dordrecht allerlei typen loden gevonden, van laken uit het buitenland tot in Dordrecht zelf vervaardigd laken. Deze laatste met soms het stadswapen en opschrift DORDRECHT en aan de achterzijde de Dordtse maagd¹²⁶, maar ook een aantal, waarschijnlijk 16de en 17de loden, uit de binnenstad die voorzien zijn van het grootzegel (de ommuurde Toltoren uit de middeleeuwen).¹²⁷ Eén zo'n lakenlood met de Toltoren is ook in de omgeving van de Torenstraat gedetecteerd. Een enkele keer worden er in Dordrecht middeleeuwse loden gevonden, zoals een exemplaar met een fraaie afbeelding van een koggeschip met gereefd zeil.¹²⁸



Afb. 31. Laatmiddeleeuws textiellood met het wapen van Dordrecht en een gotische letter B. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.



Afb. 32. Textiellood met aan de voorzijde met DOR*DRE*CHT onder elkaar en ingeklopt 222. Aan de achterkant een tuin met hekje, stadswapen en stedemaagd en ingeklopt 24. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.



Afb. 33. Links: textiellood met de Dordtse Toltoren, omgeven door de stadsmuur, met rechts van de toren een handje (stadswapen Antwerpen?). Mogelijk betrof het Vlaams laken dat in Dordrecht werd gekeurd. De achterzijde ontbreekt. Foto: collectie archeologie, Dordrechts Museum.

Rechts: textiellood met de afbeelding van een koggeschip, vindplaats Oude Houttuinen (gebied Voorstraat-Noord). Foto: C. van der Esch.

126 Op enkele daarvan is ook een handje afgebeeld, wat aan Antwerpen doet denken. Mogelijk betrof dit Vlaams laken dat in Dordrecht werd gekeurd. Ook in de gemeentelijke collectie komt een loodje voor met de Toltoren.

127 Lodden uit Dordrecht werden ook aangetroffen aan een stuk Papendrechtse rivieroever (Dordts huisvuil). Hierbij ook tolloden voor schippers en belastingloden, vooral uit de 18de en 19de eeuw. Van der Esch, 2019.

128 Het lood met koggeschip werd gedetecteerd achter één van de panden van de Voorstraat- Noord.



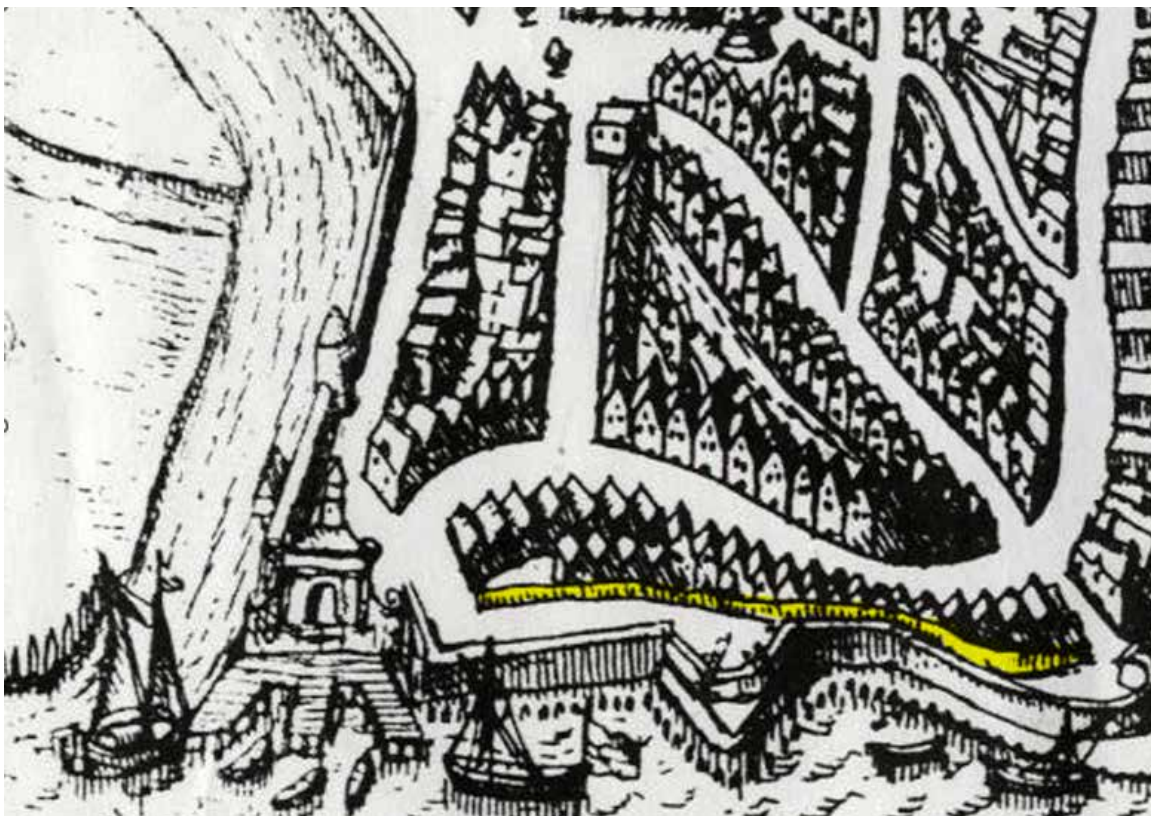
Afb. 34. Crusifix van lood-tin, ca. 7 cm lang, 15de/16de eeuw.

6. Tussen Riedijk en Merwekade: stadsmuren, poorten en bolwerken

6.1 Stadsmuur langs de Riedijk

Zoals al in de inleiding is vermeld, is de eerste sanering van de verontreinigde grond van de gasfabriek in 1977 begonnen. Dus jaren na de sloop van de gasfabriek (1966-1969). Het middendeel van het terrein is toen grofweg schoongemaakt, maar de grote schoonmaak van de plaatselijk zeer giftige grond werd pas in de winter van 1987/1988 aangepakt. Daarbij zouden twee stadsmuren aangetroffen zijn; één aan de buitenzijde op de Riedijk en - volgens een geïnteresseerde zoeker - één over de volle lengte van het gasfabrieksterrein. Deze laatste is vrijwel tot op de houten fundering verwijderd. Persoonlijke waarneming van een muur op de Riedijk ontbreekt. Twee andere zoekers ondersteunden enkel de waarneming van een muur over de volle lengte van het terrein van de gasfabriek. Zij beschreven geen muur op de Riedijk. Op een tekening van de gemeente/de Grontmij, met drains en damwanden erop, ontbreekt een forse muur over het volle terrein van de gasfabriek. Wel is een aantal funderingen van de zijmuren van huizen langs de Riedijk getekend, met dwars daarop (west-oost) een deel van de stadsmuur nabij het Hoefijzerstraatje. Dit stuk muur ligt echter zo'n 13 tot 15 meter van de Riedijk af, maar een stadsmuur op of vlak langs de Riedijk ontbreekt. Wel was daar, vlak langs het trottoir, de 19de -eeuwse muur van de gasfabriek. Daardoor ontbreken (door sloopwerk ten behoeve van de gasfabriek) de oude voorgevels van huizen op genoemde tekening.

In 15de -eeuws archiefmateriaal is sprake van één muur; waarschijnlijk de stads- of walmuur langs het toenmalige water. Kijken we op (veel jongere) kaarten van o.a. Blaeu (1649) en Guicciardini (1567 en 1581) dan zien we toch een muur (het lijkt een schutting) achter de (buitendijkse) huizen van de Riedijk, tussen de Riedijkspoort tot nabij de Boomstraat/Bolwerk.



Afb. 35. Uitsnede uit de kaart van Guicciardini, 1567. In geel de stadsmuur achter de (twee rijen) huizen aan de Riedijk.

Deze stadsmuur zien we ook terug bij Braun en Hogenberg (ca. 1572). Op de netkaart bij Van Deventer (3de kwart 16de eeuw) lijkt de muur aanwezig, echter op de minuutkaart kunnen we dat niet zien. Ook op de oudste kaart uit 1545 (kopie 1674) is dat onduidelijk.¹²⁹

Langs de Riedijk lagen wel wat brokken baksteen van verschillende grootte. Het betreft waarschijnlijk stukken uit de fundering van huizen die afgebroken zijn voor de bouw van de gasfabriek. Met name op de oostelijke hoek Riedijk/Hoefijzerstraat was de bakstenen fundering van de voorgevel nog aanwezig. In een later stadium zagen zoekers tijdens het sloopwerk de hele fundering met zware houten palen. Deze is voorzichtig gedateerd in de tweede helft van de 15de eeuw. Een datering vaststellen alleen aan de hand van de baksteenformaten is echter gevaarlijk; hergebruik kwam geregeld en in alle tijden voor.

Waarschijnlijk werd de bouw van dit stuk stadsmuur begonnen, of beter gezegd werd dit stuk stadsmuur verder doorgetrokken, vanaf de oostelijke ingang van de Voorstraatshaven (via het Groothoofd), de Hanneke van Dordtstoren en verder naar het oosten de Riedijk langs. De Riedijk, als verlengde van de Voorstraat, was als dijk onderdeel van de ringdijk om de Grote Waard en zal in die vorm van rond het laatste kwart van de 13de eeuw stammen. De beginfase van de houten bebouwing langs deze dijk kan, net als langs de Voorstraat, van omstreeks het eerste kwart van de 11e eeuw zijn, beginnend als woonheuvels op de oeverwal van de Thuredrith/Merwede. De situatie is vergelijkbaar met elders ontdekte locaties, onder andere langs de Dubbel, en in en om de Alblasserwaard, waar bebouwing op woonheuvels van rond het jaar 1000 is aangetroffen.

In 1285/1286 is al sprake van een zekere Gillis van den Riedycke, een houthandelaar.¹³⁰ Volgens de aktenboeken stond aan het begin van de 15de eeuw al een groot aantal huizen¹³¹ langs de Riedijk, mogelijk, net als langs de Voorstraat, eerst aan de binnenzijde. Er zijn vele tientallen vermeldingen van de Riedijk. Het gaat dan veelal over reparaties, losrenten, verzekering op huizen, koop, verkoop en verhuur enz., maar ook over een muur. Dat moet de stadsmuur zijn. Uit de akten lijkt te kunnen worden opgemaakt dat de bewoners/eigenaren van de buitendijkse bebouwing het deel van de (stads)muur dat aan hun erf grensde, zelf moesten maken. In het Klepboek¹³² 1438-1474, staat namelijk een post uit 1464: Item dat een ijghelijck opten Rietdijck after siin huijs ende erve die mueren angenomen heben / Dat sij die mueren doen maken tusschen sinte Jansdach te midzomer naestcomende / Of die stede salse doen maken opter gheene cost die die huysen ende erven toebehoren. Voor extra kosten voor een sterke erfbegrenzing, die tevens dienst moet doen als stadsmuur, draaien zij dus zelf op. Zelfs nog na 1652.¹³³ In de Thesauriersrekeningen¹³⁴ komt bijvoorbeeld een post voor uit 1446 die over reparatie aan de muur gaat: Item inde weeck voirs (n.l. de Heylige Weeck) heeft Bouwen Bouwenssoen een graff toegeschoten opten reyedijck andie muer ende den harden steen op geraept die uuter muere geslegen was; dair an gewrocht ii daghe (...). Tijdens een storm is aan de rivierkant door waterschade een gat ontstaan in het deel dat reeds voltooid was.

Het schijnt dat aan het begin van de 15de eeuw de verdediging nog uit een staketsel bestond: houten palen (palissaden) aan de zijde van de Merwede. In 1417 wordt iemand veroordeeld omdat hij kennelijk hout van dit staketsel wilde slopen. De kaart van Van Deventer uit 1545, waarop nog een staketsel aan de buitenzijde van de Riedijk voorkomt en nog geen stadsmuur, lijkt niet te kloppen. Want vanaf 1427 zijn er voortdurend steenboeten te vinden

129 Kaarten van Uitgeverij Robas BV, 1992, Landsmeer, in samenwerking met Canaletto en de Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer.

130 Van Baarsel p. 94, Lips p. 587.

131 RAD, Aktenboeken nrs. 39 en 74: in 1403 448 en 546 huizen; 1406 568 en 585, in 1407 719, 790 en 850 en zo opeenvolgend.

132 RAD, Arch. 1, inv.nr. 6 f 162v, 2568. Actum per campanum decimo aprilis anno LXIII. In het Klepboek staan ook veel verbodsbepalingen die we verder niet zullen noemen, zoals: met schepen niet mogen aanmeren, geen laken bleken of gekloofd hout op de dijk of buiten de Riedijk, of beesten laten lopen buiten de poorten enz.

133 Vergelijkbare situatie in: Dordrecht, Poort van Holland, Van Duinen en Esseboom, p. 34: Van de huizen en pakhuizen die vanaf 1652 daar werden gebouwd, moesten de muren (als stadsmuur) aan de rivierkant (Oude Maas) van voorgeschreven dikte zijn.

134 RAD Arch. 1, inv.nr. 435, f 72r, b.

en vermeldingen van metselen van roeden muur op de Riedijk. We kunnen er dus van uitgaan dat in het eerste kwart van de 15de eeuw al gewerkt werd aan de stadsmuur. Weliswaar niet op de Riedijk zelf, maar op enige afstand ervan, om zo, via de Riedijk, op te schuiven naar de straat Bleijenhoek. Dat zal niet tegenstrijdig zijn met de steenformaten. Hoogstwaarschijnlijk is toen ook de oude Riedijkspoort gebouwd. Volgens Lips fungeerde deze muur circa honderd jaar en werd toen onbruikbaar omdat de grond aan de muur bebouwd werd, maar dat lijkt al eerder het geval te zijn geweest, zoals we hebben kunnen lezen. Het blijkt dat de erven, die van de stad waren, al in 1433 worden verkocht. Met andere woorden; er kunnen huizen gebouwd gaan worden. Mogelijk zal dit het eerst zijn gebeurd ter hoogte van de Boomstraat. Van Dalen meldt onder het stukje Riedijk, ook wel Rietdijk genoemd, dat het in 1490 ter bebouwing werd uitgegeven en de erven verkocht. Dat is dus weer een volgend, braakliggend deel van de Riedijk dat bebouwd wordt. Een groot deel van de bestaande stadsmuur is dus buiten gebruik gesteld voor deze bebouwing, of wordt erin opgenomen. Het betreft waarschijnlijk eerst de westelijke helft en later de oostelijke helft tot aan de Bleijenhoek. Hoogstwaarschijnlijk fungeerde deze muur voor een groot deel dus veel minder dan honderd jaar, want reeds in 1485 is sprake van het ontvangen van erfrenten en wordt een reeks erven genoemd op de Riedijk aan de Merwezide.¹³⁵ Pas in 1527 vond een verlegging van de verdediging plaats meer naar de rivier toe en maakte daar weer staketten.¹³⁶ Het heeft naar alle waarschijnlijkheid niets met de eerder genoemde muur van doen, maar naast staketten, werd er begonnen aan een geheel nieuwe stads-/walmuur.

Het genoemde jaartal 1527 is belangrijk; dit lijkt een nieuw plan, of reeds in uitvoering, om een sterke walmuur met bolwerken verder rivierwaarts te maken. De lengte ervan, gerekend vanaf het Papendrechtse Veer tot en met het Blauwe Bolwerk, is ongeveer 320 meter en het breedste stuk van de aan de stad toegevoegde strook grond lag ter hoogte van het Hoefijzerstraatje. Naar schatting lag de walmuur ongeveer tussen de 35 en 45 meter vanaf de Riedijk; tegenwoordig is de totale breedte vanaf de Riedijk tot en met de Merwekade langs de rivier circa 55 meter.

Maar wat betekent 'een muur buiten gebruik stellen voor bebouwing'? Als we kijken naar de eerdergenoemde kaarten dan lijkt het erop dat een lager restant van de muur is blijven staan; de achtergevels van de huizen zouden dan delen van de oude stadsmuur geweest kunnen zijn. Hoe verhoudt zich dat ten opzichte van een verdedigbare stads-/walmuur langs de Merwede waarvan we zoveel afbeeldingen vanaf de 17de eeuw kennen? Omdat we daar tegen een vrij nieuwe stads-/walmuur aankijken: een flink aantal meters rivierwaarts ten opzichte van de eerste muur. Hier wordt nog in het tweede kwart van de 16de eeuw aan gewerkt. In 1485 wordt het hoofd buiten de Riedijk opgehoogd, het betreft waarschijnlijk het hoofd bij de Riedijkspoort. Het is mogelijk dat dit werk al met die plannen te maken heeft. Lips noemt die oude verdedigingsmuur 'de verlaten Vest'; dat is de muur die midden over het gasfabrieksterrein gelopen heeft en die evenals de grote pijp van de fabriek in de jaren 1970 zou zijn opgeblazen. Beide muren lopen trouwens over het terrein van de gasfabriek. Hendriks en Koonings noemen de oude stadsmuur wel als zijnde uit ca. 1450, maar zij bedoelen de wal-/stadsmuur langs de Merwede, die echter uit de 16de eeuw tot hooguit het begin van de 17de eeuw dateert.¹³⁷ De oudste muur werd dus op de einden van de erven gebouwd, dat is een 'huislengte' vanaf de voorgevels op de Riedijk. Eerst de muur, later de bebouwing, en mogelijk tegelijkertijd. Deze stadsmuur bevindt zich nog in de grond en deels waarschijnlijk nog als achtergevels of erfafscheiding ten westen van het Hoefijzerstraatje, als de scheiding tussen de panden aan de Riedijk en de panden aan de Merwekade. We zouden dat dus ook de muurhuizen van de Riedijk mogen noemen.

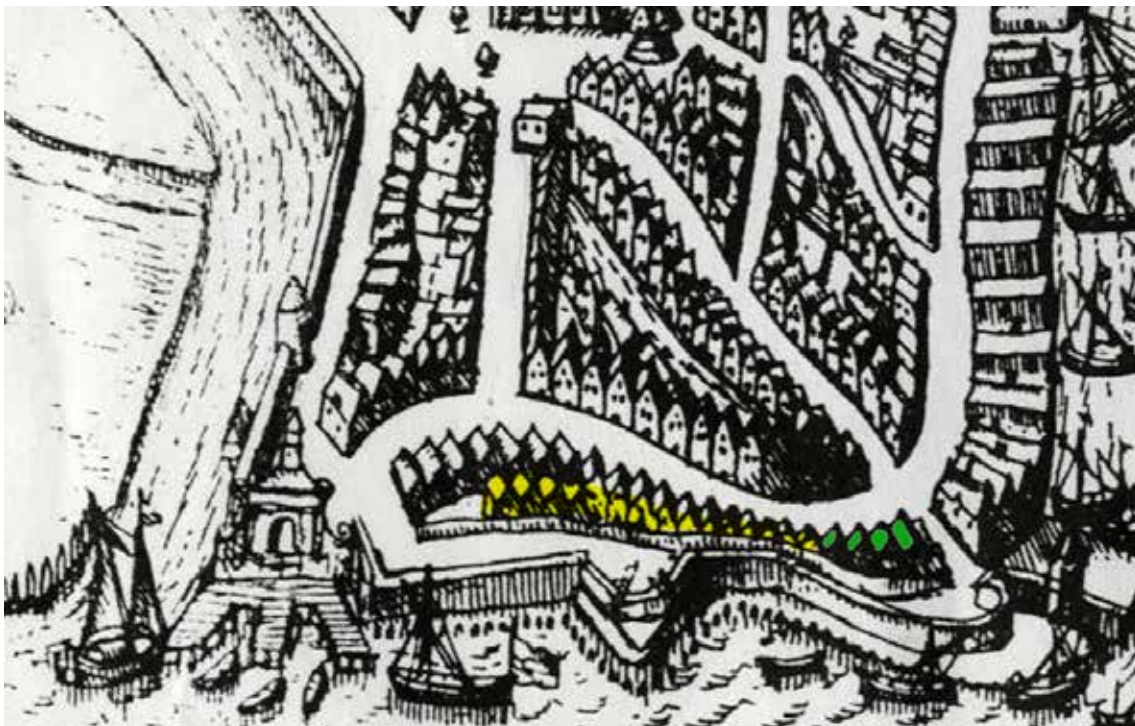
Guicciardini tekende op de kaart uit 1567 in het oostelijke stuk van de Riedijk een dubbele rij huizen. Het lijkt erop dat bij de aanleg van de wal/stadsmuur uit de late 16de/begin 17de eeuw, de voorste rij huizen aan de Riedijk grotendeels is gesloopt en dat de achterste huisjes (afb. 36 in geel) en enkele huisjes uit de voorste rij (afb. 36 in groen) zijn blijven staan. De loop van de Riedijk wijzigde daarmee misschien ook iets van vorm. De huisjes in geel en groen op de kaart uit 1567 (afb. 36) zijn dus vermoedelijk (ongeveer) dezelfde huisjes als in geel en groen op de kaart uit 1633 (afb. 37). Tijdens graafwerkzaamheden in mei 1988 bleek

¹³⁵ Emile Havers: Thesauriersrekening GAI inv. 437, fol.11f (e,v.).

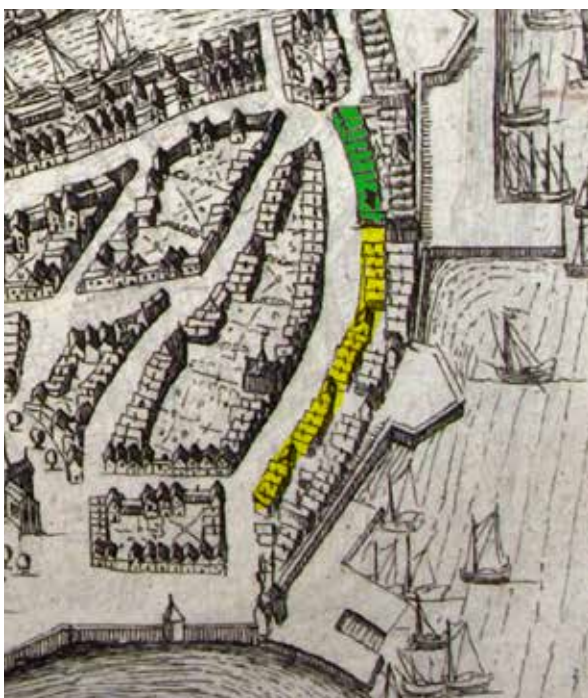
¹³⁶ Lips, p. 587-588.

¹³⁷ Hendriks en Koonings p. 75, 77, de data van bouw van de stadsmuur op p. 77 tussen het Melkpoortje en de Hanneken van Dordtoren is te jong geschat.

dat de muur die uiteindelijk tussen de oude huizen aan de Riedijk en de nieuwe huizen aan de Merwekade kwam te liggen, zich nog rechts van de dubbele groene deuren aan de zijgevel van Riedijk 1 bevindt, dat is Hoefijzerstraat nr. 3. De muur van 1,50 meter dik is opgebouwd met ca. 21 x 10 x 4,5 cm stenen. Aan de buitenzijde is de muur bekleed met een harde gele baksteen (klinker) en met natuursteenblokken, bedoeld om bestand te zijn tegen vorst en het rivierwater. De dikte van de muur zal boven het gemiddelde hoogwater minder dik zijn geweest.



Afb. 36. Uitsnede uit de kaart van Guicciardini, 1567, met in geel de achterste rij huizen die vermoedelijk bleven staan en in groen enkele van de huizen uit de voorste rij die konden blijven staan toen eind 16de/ begin 17de eeuw de nieuwe wal/stadsmuur werd aangelegd.



Afb. 37. Uitsnede uit de kaart van Guicciardini, 1633, met in geel en groen de oude huizen van de Riedijk en daarachter de nieuwe(re) huizen aan de Merwekade. De oude muur lag nu tussen deze twee rijen huizen in.

Een aardige ontdekking was eveneens een oud gemetseld riool, dat is aangelegd door het Hoefijzerstraatje, richting Merwede. Een gat in de stadsmuur maakte de afvoer mogelijk. Het riool was half dichtgeslibd met blauw slib, dat deed denken aan afvalwater van een blauwververij. De veroorzaker was te vinden in een oude telefoongids in het archief: de Fa. L. Dooremans, die reeds in 1854 aan de Voorstraat een 'Lakmoes en blauwselfabriek' runde. In 1904 wordt de 'blauwselfabrikant' genoemd in de Nieuwkerkstraat, op nr. 60-62. Het oude riool tot aan de rivier, mogelijk ligt er nog een deel van in de bodem, heeft dus een behoorlijke lengte en moet de gedempte Pompgracht met riool gepasseerd hebben. De rivier was de oplossing voor dit giftige afvalwater, nu helaas vaak nog.

6.2 Een tolhuis en een bolwerk langs de Riedijk

Aan de oostzijde van het Hoefijzerstraatje, op de plaats van de latere Glasblazersvest, was een tolhuis gevestigd. Het grafelijke tolhuis van de Geervlietse tol stond hier in het begin van de 15de eeuw op een bolwerk, waarvoor in 1417 een lening werd aangegaan om dit te bekostigen. In 1418 stond het bolwerk als een uitstulping in de rivier, gebouwd als verdedigingspunt, volgens Lips in verband met de oorlog met Jacoba van Beieren en Jan van Brabant. Het tolhuis c.q. wachthuis, waarvan het hoofdkantoor gevestigd was in 'Abrahams Offerande' in de Wijnstraat, werd na de St. Elisabethsvloed van 1421 overgeplaatst naar de Glede, in de nabijheid van het tegenwoordige Hollands Diep. Door de veranderende waterstaatkundige toestand na de grote overstroming bleek verplaatsing nodig omdat de schippers op de zeeschepen de tol probeerden te ontduiken.¹³⁸ Maar door de gevaarlijke stroming daar werd de tol in 1469 weer teruggebracht buiten de Riedijk, aan de Merwede, maar werd daar in 1477 afgebroken als gevolg van onenigheid.¹³⁹ In 1481 staat de tol opnieuw langs de Riedijk, in 1492 werd deze weer op de Glede gevestigd en in 1522 weer langs de Riedijk.

In Akten- en Klepboeken komen ook diverse molens op de Riedijk voor. Eén daarvan zal de krijtmolen zijn die op het bolwerk stond bij het Hoefijzerpoortje, genoemd in 1672. Mogelijk betreft het dezelfde molen die al in 1464 wordt genoemd.¹⁴⁰ In de 16de eeuw wordt minstens tweemaal een oliemolen vermeld.¹⁴¹

In een archiefstuk uit 1561 wordt verder 'Mijnsvrouwe van Papendrecht' vermeld.¹⁴² Het betreft waarschijnlijk een huis met die naam aan de Riedijk. Mogelijk behoorde het toe aan Maria Moermans Woutersd, weduwe van Boudewijn Oem Tielmansz, Heer van Papendrecht.¹⁴³

Op de plaats van het tolhuis zijn nogal wat ingeheide eiken palen teruggevonden. Mogelijk is een deel afkomstig van dat tolhuis. Iets verder rivierwaarts zouden de daar ingeheide palen afkomstig kunnen zijn geweest van het tolhoofd; het middeleeuwse bolwerk (afb. 38) dat duidelijk waar te nemen is op de kaart uit 1674, naar een kopie van Van Deventer uit 1545. Op een schilderij van Willaerts uit 1629 is op deze plek een vierhoekig bolwerk/bastion waar te nemen. Aan de bovenkant zijn sleuven te zien waaruit kanonslopen steken. De bovenrand is hier voorzien van natuursteenblokken. Dit betreft het nieuwe, vooruitgeschoven bolwerk uit 1575. Op de kaart van Van Deventer uit 1565, dus 20 jaar na zijn kaart uit 1545, is alle bebouwing weergegeven en is duidelijk een gracht en een dijkje langs de rivier te zien (afb. 40).

¹³⁸ Lips, p. 265 en 588.

¹³⁹ Emile Havers heeft deze akte gevonden in het Klepboek: RAD, Arch., inv.nr. 6 f 195v, 3104 anno LXIX: Alsoe onse genadighe heer siin wacht vander tolln opte glede alhier heeft doen zetten opten riedijck (...).

In de boeken van Van Dalen, p. 262-267 en 't Jong, p. 71-80 vindt men uitgebreider tolln en de onenigheid daarover.

¹⁴⁰ Aktenboeken RAD, Arch. 1, inv.nr.14, f 311v, 3700: 1464, 11 oktober doen de gedupeerden hun beklag bij de burgemeester (...); Jan van Muulwiic heeren Geeritssoen ende jonckfrou Cornely Aernt (...) ende hebben aldair te kennen gegeven dat hair moelen staende op dat uiterste vanden dijk buten die riedijck grotelic ende zeer verdorven ende gesteut op sinte matheus dach lestleden by den groten winde (...).

¹⁴¹ 1551: ORA 698, 35r 111 en in de Aktenboeken GA 1, inv. nr. 14 fol.199r, nr. 2366.

¹⁴² ORA 702 fol. 125 r nr. 344. Mathias Cornelisz., bakker, verkoopt losrenten aan Claes Heijmansz. Schipper (...) staende opten Riedijck tussen Mijnsvrouwe van Papendrecht ende Tobias Haesbier.

¹⁴³ H.W.G. van Blokland-Visser: Maria Moermans komt voor in een uitspraak na een rechtszaak uit 1565 voor het Hof te Mechelen tegen enkele vissers uit Papendrecht (RAD archief nr. 3). blokland-visser.dordtenazoeker.nl.



Afb. 38. Uitsnede uit een kaart uit 1674 naar een kopie van Van Deventer, 1545. In de blauwe cirkel het middeleeuwse tolhuis op het bolwerk.



Afb. 39. Uitsnede uit 'Gezicht op Dordrecht vanuit de monding van de Noord'. A. Willaerts, olieverf op doek, 1629. Collectie Dordrechts Museum (DM/842/415). In de gele cirkel het bolwerk uit 1575.



Afb. 40. Gracht en dijkje op de kaart van Van Deventer uit 1550.

Onder andere langs dit grachtje zou een tweede, definitieve stadsverdediging kunnen zijn aangelegd: de Riedijkse Vest die later Glasblazersvest/Blazersvest wordt genoemd. Deze naam staat op de kaart van A.A. van Nunnink uit 1849 (zie afb. 45). De locatie is dus achter/noordelijk van de oude stadsmuur.

In de oude bronnen is steeds sprake van "dyck buyten den Riedyck" maar ook wel van graft (gracht). Naar het geheel kijkend, moet er ruimte zijn gemaakt voor de latere glasblazerij, die op het nieuwe bolwerk stond. Ook komen daar andere bedrijfjes bij. Er moet dus landaanwinning aan de rivier hebben plaatsgevonden. Dat is waarschijnlijk alleen mogelijk geweest door zandaanslibbing achter het uitstekende Riedijkshoofd, zoals dat ter plekke tot in de jaren '50 van de vorige eeuw te zien was achter kribben en overig paalwerk in de rivier. De opvulling/ophoging ervan moet in de 16de eeuw hebben plaatsgehad, maar ook later moet er rivierwaarts een uitbreiding zijn geweest.

Op deze locatie is eveneens een rij dicht bij elkaar ingeheide vierkante palen teruggevonden, waarvan tijdens de ontdekking de mogelijkheid werd geopperd dat het de fundering van het 16e-eeuwse bastion zou kunnen zijn. De palen vormden een uitstekende hoek van ruim 90 graden. Het feit dat deze (eiken?) palen iets schuin ingeheid waren pleit voor het bastion. Bovendien waren planken aan de binnenzijde met paaltjes vastgezet om te voorkomen dat er grond zou wegspoelen door het water van de Merwede. Een rij palen van ca. 20 meter lengte stond rechtop, ongeveer zes meter diep in de bodem. Aan de hand van het kaartmateriaal komt ook deze structuur het meest in aanmerking om bij het bolwerk te behoren.

Vanwege de toenemende vuurkracht van kanonnen was aanleg van een 16de -eeuws verdedigingssysteem met bastions (uitstekende verdedigingswerken) en courtines (vestingmuren) nauwelijks nog zinvol. We moeten het meer zien als statussymbool, als uitstraling van de oude sterke handelsstad, die, als er partijen kwamen met kwade bedoelingen, moesten geloven dat het meestal slecht met hen afliep. Ga de geschiedenis maar na; ..'geen veldheer heeft na 1418 nog een belegering aangedurfd'.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Citaat Jensma in: Ach Lieve Tijd- 800 jaar Dordrecht, Deel 4 de Dordtenaren en hun oorlogen, p. 91.

Toch was er grote waakzaamheid in de beginjaren van de opstand tegen het Spaanse gezag; de tachtigjarige oorlog. We mogen ook niet vergeten dat volgens het nieuwe systeem in veel steden alleen die punten werden vernieuwd die strategisch belangrijk werden geacht. En dat was hier aan de Merwede natuurlijk het geval. Dudley, de graaf van Leicester, had in 1586 het plan om aan de landzijde fortificaties aan te leggen. De bedoeling was om van Dordrecht een grote vestingstad te maken. De aanleg is wel begonnen maar niet voltooid. De hoge kosten zouden een rol hebben gespeeld. Maar ook door verlies van vertrouwen in de Engelse militaire hulp in de strijd tegen de Spanjaarden, werd Leicester in 1587 alle soevereine bevoegdheid ontnomen.¹⁴⁵ Een eerder plan is ook niet uitgevoerd, evenmin de plannen uit de eerste helft van de 17de eeuw.¹⁴⁶

Binnen deze structuur van zware palen kwamen ook heipalen¹⁴⁷ van de eerste bouw van de gasfabriek uit 1852 tevoorschijn. Bij de uitbreiding van 1895 is iets meer naar de rivier een nieuwe fundering geplaatst voor de fabriek, op kaarten duidelijk te zien als een knik aan de buitenrand van het complex.

Verder zijn op het gasfabrieksterrein nog enkele palen voor de dag gekomen die voor het grootste deel niet geïdentificeerd konden worden. Zo zijn in het midden van het terrein rijen palen waargenomen die noordnoordwest gericht waren; mogelijk van laatmiddeleeuwse aanlegsteigers.

Op de hoek van het Hoefijzerstraat en de Riedijk stond een waakhuis, een toren, zoals de Barthout-Loenis. Deze was ook met de stadsmuur verbonden en is duidelijk zichtbaar op de kopie van Van Deventer uit 1674. Zoals vermeld zagen enkele zoekers aan de oostzijde, hoek Riedijk/Hoefijzerstraatje, een zware paalfundering met muurresten. Ze meenden dat deze van de toren afkomstig was. Maar die toren stond aan de westzijde van het straatje, zoals op kaarten is aangegeven. Daar stond ook het woonhuisje van de tollenaar.¹⁴⁸

Tenslotte is nog een hardstenen sokkel aangetroffen, achtkantig en fraai gescharreerd; met groeven en ribben door bewerking van de natuursteen. De sokkel maakte mogelijk deel uit van een constructie die in combinatie met een houten pilaar een overkapping droeg, zoals te zien is naast de Groothoofdpoort, aan de buitenzijde van logement Bellevue, met de overkapping aan de binnenzijde.¹⁴⁹

6.3 Een gracht langs de Riedijk

Achter de stadsmuur langs de Riedijk is in 1450 diverse keren sprake van een gracht, een dijk en reparatiewerk langs het water van de Merwede. Er lijkt dus buitendijks een gracht gegraven, of een dam in de rivier gelegd, waarbij aan de andere kant een dijk werd aangelegd waardoor een binnengracht tussen de stadsmuur en de dijk ontstond. Dus weer landaanwinning. Er wordt in de akten tot tweemaal een huis genoemd staande op de Riedijk tot de stadsgracht.¹⁵⁰ Het erf van dat huis grenst dus waarschijnlijk aan die gracht. Zoals eerder vermeld is dit waar te nemen op de kaarten Van Deventer uit 1545 en 1565. In 1450 krijgt Hein Janssoen opdracht 'een gruppel te maecken affter den riedijck lanx den mueren ende hem voirt Slijdrecht gesent om rijss te cappen¹⁵¹ (..). In hetzelfde jaar wordt Noell Gijsberssoen betaald voor gedane werkzaamheden: iiii werff den ghanc te leggen gegeven ii stuivers / Item noch gegeven iii stuivers doe den dijk affter den riedijck op

145 Volgens een inleiding van een Tentoonstelling Stadsvest uit de jaren'80 in het oude archiefgebouw.

146 Een plan uit 1577 van D. Speclin voor een nieuwe bevesting/fortificatie van Dordrecht, een muur met bastions vanaf de Aardappelmarkt langs de Kuipershaven, voorts langs het Groothoofd tot Riedijkspoort en dan de hoek om tot voorbij de Barthout Loenistoren is evenmin nooit uitgevoerd. Aantekening van de auteur n.a.v. tentoonstelling 'De Dordtse stadsmuren en grachten' in het Leprooshuis (datum niet vermeld). Plannen uit de 17de eeuw: DI 155/Beeldbank 551_35025 en DI 168/Beeldbank 551_15034.

147 Op de genoemde tekening staan palen, maar ook een palenrij aangegeven, mogelijk van de gasfabriek afkomstig.

148 Thes. rek. GA I inv. nr. 444 (1521) ..huisje tollenaar opten muur naast tolhuis.

149 Dorst 2009, p. 11-14 en 27.

150 Aktenboeken GA I inv. nr.13 fol. 31r, nr. 448 en GA. Inv.14 82r nr. 1027.

151 RAD, Arch. 1, inv.nr. 436 (thesauriersrek. 1450), f 92v,f. Rijshout werd en wordt veel gebruikt voor waterwerken.

genomen wert.¹⁵² Het woord ghanc zou kunnen betekenen een doorgang/doorloop of loopplank. Maar het volgende wordt interessant: Item hebben aerde gedragen ende die brug helpen leggen over die nyew grafft after den riedijk om des omghans wille mitten heiligen sacrament als Hein Janssoen ix dach sdaechs hem gegeven iiii stuver (...).¹⁵³

Emile Havers tekent hierbij aan dat de processie met het Heilig Sacrament mogelijk ook achter de Riedijk langs ging en dat daarvoor speciaal een brug gebouwd werd. Of zou het iets te maken hebben met de stroom bedevaartgangers die bij de Riedijkspoort aankwamen en vertrokken? De volgende vraag is of de Riedijkstraat al (deels) aanwezig was. Dan zou een brug over de Pompgracht gelegd kunnen zijn om de weg te vervolgen langs de Vest. De zegening en bescherming die van de processie zou uitgaan moest de hele stad omvatten¹⁵⁴ en dit was de kortste verbinding. Het zou echter kunnen dat een grote stroom mensen daar rond 1450 niet mogelijk was door werkzaamheden aan de stadsmuur in de Bleijenhoek. De brug wordt ook in 1506 genoemd als zijnde achter de Riedijk, dat is dus duidelijk aan de Merwede-zijde.¹⁵⁵ Deze post wordt ook genoemd in een oudere akte, waar uitvoerig wordt ingegaan op de grote onkosten voor deze Grote Ommegang.¹⁵⁶

6.4 Riedijkspoort en volmolen De Beer

Rondom deze poort is wat verwarring ontstaan omdat in Balen's Beschrijving van Dordrecht zou staan dat de oudste Riedijkspoort meer naar het westen gestaan zou hebben, ongeveer halverwege de Riedijk, misschien bij het huis 'De Swaen' of een huis dat de 'Oude Poort' genoemd werd. Halverwege de Riedijk lijkt te ver verwijderd van de ligging zoals Van Deventer deze weergeeft op de kaart van 1545. Vrijwel zeker was het deze oudste Riedijkspoort die als toren aangeduid werd in 1496¹⁵⁷ en 1463¹⁵⁸. In 1579 werd de oude poort afgebroken. De bouw van de nieuwe poort, in zeer fraaie Renaissance stijl, begon volgens Lips en Van Dalen in 1589. Op de oude plattegronden is geen oude poort in het midden van de Riedijk weergegeven. Duidelijk is dat er een oude poort ongeveer op de plaats van de nieuwe stond. Dat is op de kaart van Van Deventer uit 1545 het geval, alsook op de kaart van Guicciardini uit 1576 en op een enkele 16de -eeuwse manuscriptkaart in het Nationaal Archief in Den Haag. Mogelijk is deze nieuwe poort iets meer rivierwaarts verplaatst. Dat is strategisch gezien gunstiger en bovendien zat het paalwerk van de oude poort/fundering dan niet in de weg.

Er werd uiteraard gewoond in de oude Riedijkspoort. Dat blijkt onder meer uit een post in een document uit 1569 voor reparatie ten behoeve van het woongedeelte van de hellebaardier.¹⁵⁹ In september 1988 zijn bij rioleringswerkzaamheden restanten van de poort aangetroffen, zoals bleek uit de mondelinge mededeling van twee buurtbewoners die, gewapend met een detector en schop, op onderzoek gingen.¹⁶⁰ Het zware muurwerk van de Riedijkspoort was volgens de één gefundeerd op grondbogen. Navraag bij Gemeentewerken leverde nieuwe informatie op. Volgens de heer Sanders, toenmalige opzichter, was het zeer zware fundament van de Riedijkspoort gefundeerd op dicht bijeen staande grenen palen, waarop liggende grenen delen lagen van 5 à 6 cm dikte en 20 à 25 cm breedte.¹⁶¹ Hierop werd gemetseld, dus geen eiken delen van scheepshuiden (planken) maar een paalrooster. De breed uitlopende voet van de uit gele en rode IJsselsteen gemetselde fundering bedroeg maar liefst 2,5 à 3 meter in dikte (met IJsselsteen zal waarschijnlijk Dordtse steen bedoeld zijn). De hoogte van het terrein was toen ca. 3 meter + N.A.P., de onderzijde op het hout bedroeg ca. 1.5 meter -NAP, dat is ca. 4.5 meter beneden maaiveld.¹⁶²

152 inv.nr. 436, f 93r,c

153 RAD, Arch.1, inv.nr. 436 (thesauriersrek. 1450), f 92v, d. Onder de post 'Alrehande particulen int gemeen'.

154 Opmerking van Emile Havers. Het moet een heel spektakel zijn geweest, ook pijpaarden pelgrimshoorns werden meegenomen. Er worden ook wel fragmenten en vrijwel complete exemplaren gevonden.

155 Thesauriersrekening 1506, GA I inv.nr. 442, fol.105 r,a. Eveneens wordt genoemd de steiger buiten de Riedijk.

156 Sigmond 2016: De Grote Ommegang.

157 Emile Havers vond in de Thesauriersrek. GAI inv. nr. 439, fol.11f, de vermelding uit 1496 van toren op de Riedijk.

158 Van Baarsel p. 89. Zie ook onder 'Barthout-Loenistoren'.

159 RAD arch. 1, inv. nr. 478. Mogelijk dezelfde hellebaardier die meehielp met het herstel van de Nieuwkerk na 1568 (in Freling en Hagen, 1982).

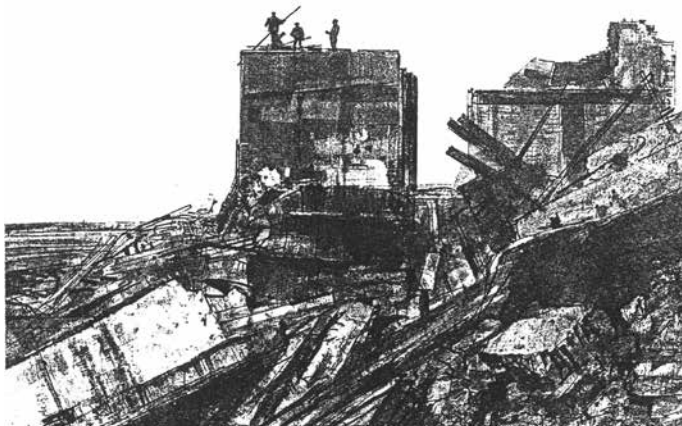
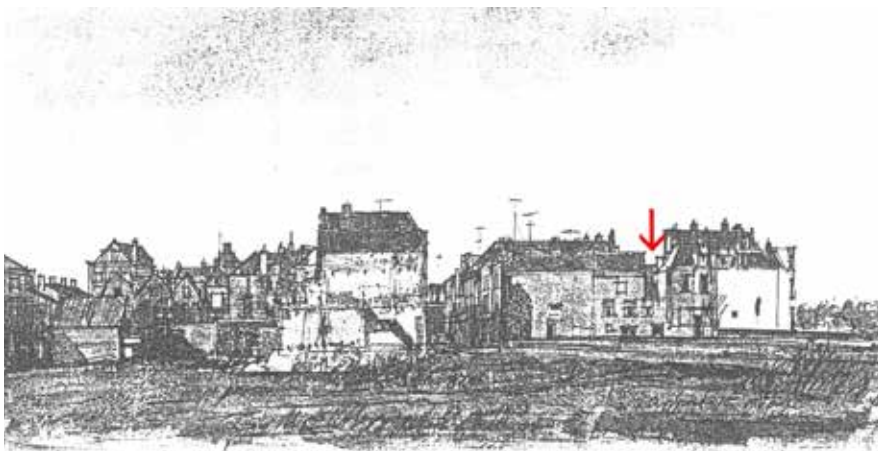
160 De fundamente zijn waargenomen door Annie Gerritse en Gerrit Boonstoppel.

161 De houtsoort is niet onderzocht.

162 Met dank aan dhr. Sanders voor deze opmerking.



Afb. 41. De beschieting van Dordrecht door de Fransen op 24-11-1813, met links de Riedijkspoort. M. Schouman en J.C. Schotel, olieverf op doek, 1815. Collectie Dordrechts Museum (DM/975/505).



Afb. 42. Boven en onder: Otto Dicke tekende de afbraak van de Riedijk. Ter hoogte van de pijl bevindt zich nog de 15e -eeuwse stadsmuur in de erfafscheiding. De locatie van de vroegere gasfabriek is nu een plein en draagt de naam van de kunstenaar: Otto Dickeplein. Foto's: C. van der Esch.



Afb. 43a t/m e. Foto's van de afgraving van de sterk vervuilde grond ter hoogte van de gasfabriek. Hierbij kwamen diverse houten constructies tevoorschijn. Foto beneden: L. Brand.



Afb. 44a t/m i (pag. 66-68). Bedrijvigheid op het voormalige terrein van de gasfabriek, waarbij naast grote brokken steen ook gietijzeren pijpen voor gas uit de grond kwamen en oudere houtconstructies. Onder de vondsten een laat 16de -eeuws Rijnlands kannetje op een 16de -eeuwse constructie die werklui aantreffen.





Het laat zich raden dat de werklui gescholden zullen hebben dat juist hier een riolering moest worden aangelegd. Omdat zich hier een wirwar van muren in de grond bevond, zou het kunnen dat de genoemde grondbogen van de oude Riedijkspoort ook gedeeltelijk zijn blootgelegd, net zoals de nabijgelegen kademuur langs de Merwede. Helaas maakte de snelle voortgang van het werk het niet mogelijk de constructies beter te bestuderen en in te meten. Op de tekening van de Grontmij en van de Landmeetkundige Dienst staan wat onduidelijke dikke muurfragmenten, die niet meer dan globaal zijn ingetekend. Een duidelijke tekening/plattegrond is echter aanwezig in het gemeentelijke archief. De vroegere stadsarchitect G.N. Itz heeft de zaak vastgelegd in de jaren 1832 en 1833 toen de poort werd afgebroken.¹⁶³ Tijdens de sloop van de Riedijkspoort werden onderdelen die waarde hadden door Mak van Waay apart gehouden om later tijdens de veiling te worden verkocht. In die tijd werden restanten van afgebroken historische bouwwerken dus verkocht.¹⁶⁴ In december 1987 werd in de buurt van de Riedijkspoort een hardstenen sierbal¹⁶⁵ met een diameter van 16 cm gevonden, die afkomstig zou kunnen zijn van het Renaissance voorpoortje dat gelegen was tussen de stadsherberg en het schuitenvaerdershuisje.

Nabij de sierbal werd een gedeelte van de wijzer van het uurwerk van de poort teruggevonden. Intrigerend dat er ondanks de scheepsladingen grond die werden afgevoerd toch nog zoveel is teruggevonden.

Enkele weken eerder was een hoekmuur tevoorschijn gekomen die bestond uit rode baksteen, maar van buiten was bekleed met een zeer harde gele steen van 16/18x8x4 cm. Op de hoek waren natuursteenblokken gebruikt van 30x30 cm en er waren eiken balken in verwerkt. De toepassing van harde klinker en natuursteen, zoals ook vermeld is bij de stadsmuur, werd toen in de bouwvoorschriften algemeen gehanteerd. Bij winterpeil en daaronder bood het een extra bescherming tegen vorst, water en ijsgang.¹⁶⁶ Aan de hand van de plattegrond van Itz kon dit stuk muur worden geïdentiïceerd als de noordwesthoek van de kade waarop de Riedijkspoort stond. Dit zal hetzelfde stuk kademuur zijn dat terloops wordt genoemd door Angenetha Balm-Kok in het artikel over de verbouwing van het Papendrechtse Veerhuis, momenteel restaurant Down Town.¹⁶⁷

Zo is er bijvoorbeeld een 'besteck van tneder gevallen vack muur buijten de riedijck en ook int dijkchuijs' uit 1697.¹⁶⁸ Het gaat hier waarschijnlijk over een reparatie van de stenen muur op de wal buiten de Riedijkse poort, over een lengte van 58 voet, met een hoogte van 9 voet en vier stenen dik. Goede stenen mogen hergebruikt worden maar moeten achteraan verwerkt worden en 'alle den nieuwe steen sal nieuwe rechten Dordrechtsen ofte Swindrechte klinkert sijnde niet rammeligh scheurigh ofte pijpigh.' De lengte van 58 voet komt neer op ruim 18 meter en de hoogte van de muur op ongeveer 2.80 m.¹⁶⁹ Vanaf welk punt dat is gemeten

is onbekend. Zo is bijvoorbeeld op een tekening van Aert Schouman uit 1643 te zien dat de walmuur ver boven de ijsvloer van de Merwede uitsteekt, terwijl twee mannen aan de binnenzijde over de rand uitkijken.¹⁷⁰ Het bestek is zeer uitvoerig beschreven, hoge eisen worden gesteld aan onder andere de verhouding van de specie: zand, kalk (maeskalck), tras (van nieuwe trassteen) en traswater. Ook de oude schoorsteen van het dijkchuijs moet worden afgebroken en opnieuw worden gemaakt. Binnen vier weken moet het werk opgeleverd zijn, anders volgt er een boete (dat gekort zal worden op het bedongen loon). De aannemers zijn Hannis en Jan van Geemert die het werk uitvoeren in opdracht van de thesaurier Joan van der Brandeler, voor een bedrag van 515 carolus gulden. Betaling is op 21 januari 1698, ondertekend: Joh. Van Neurenburg, J. Stoop, A. Stoop?, Hefse Laen en beide broers/aannemers Van Geemert.

163 Zie ook: Beeldbank 551_35376 Riedijkspoort, 1832. Grondtekening van de Riedijkspoort

164 Was getekend Dordrecht 1780-1760, p. 37.

165 Overhandigd aan de auteur door dhr. Heeringa (Grontmij).

166 Zie ook een bestek uit 1400 te Brugge, in Janse en Van Stralen 1975.

167 Balm- Kok 2011, p. 195.

168 Kopie van het originele bestek ter beschikking gesteld door Riny Benschop, transcriptie Jan van der Esch. RAD Archief 3, inv.nr. 2908, nr. 505, 18 september 1697. Al betreft dit niet de eigenlijke stadsmuur, maar maakte deel daarvan uit, vindt steeds vernieuwing plaats.

169 Dordrechtse maeten, voeten van twaelff duijms.

170 DI 946/Beeldbank 551_35365.

Het is wel aardig om hier volmolen De Beer te vermelden op 'het meulehoofd' tegenover de Riedijkspoort, al valt dit eigenlijk buiten het te behandelen gebied. De molen, waarvan de fundering in zicht kwam in 2001 door grondwerkzaamheden voor nieuwbouw, stond namelijk aan de andere zijde van de Riedijkshaven.¹⁷¹ In het begin zou de molen aan de uiterste rand van het veerhoofd gestaan hebben, maar dat is niet meer na te gaan. Volgens werklui en detectormannen was een groot deel van de achthoekige molenfundering van gele Dordtse baksteen in het zicht gekomen. In 2001 werden maar liefst vier molenfunderingen aangetroffen bij graaf- en sloopwerk.

Ook een zwaar, geheel aan de waterkant dwarsliggend stuk muur, kwam tevoorschijn. Mogelijk een onderdeel van de schutsluis aan de ingang van de haven? Volgens Van Dalen zou deze later zijn vervangen door de meer naar binnen liggende sluis, zoals eerder beschreven. Aan de rand van de haven was het compleet vervuild met uit de kant lekkende olie. Maar er lagen ook veel aardewerkscherven in de oude ophogingslagen, waaronder een groot fragment van een Jydepot.¹⁷²

Een bijzondere waarneming westelijk van de molen was een degelijke palenconstructie, voor een groot deel schorend geplaatst en op één punt gericht. Dit is vrijwel zeker het restant van de grote kielpaal, ook wel kielsteng of kromsteng genoemd. Een kielpaal is onmisbaar op een scheepswerf, want deze is nodig voor het kantelen van schepen voor onderhoud (kalefateren).

Op schilderijen en tekeningen kunnen we de volmolen en de scheepswerven terugzien. De kielpaal zien we bijvoorbeeld op een werk van Arie van Wanum¹⁷³. Niets herinnert meer aan de vroegere schilderachtige bedrijvigheid; nu is er helaas lelijke nieuwbouw, vastgeplakt aan een woontoren die iets van het vroegere moet suggereren.

171 Van der Esch jaarverslag 2001, Grondig Bekeken 2002, nr.1, p. 9-11. Beschrijving van de volmolen vindt men in het Jaarboek 2001 van de Ver. Oud-Dordrecht, p. 54-56, en Jaap Bouwman, Dordt in de kaart gekeken, 1995 p. 101.

172 Handgevormd grijs aardewerk uit Denemarken/Jutland, productie door meisjes en vrouwen op het platteland. Dergelijke potten werden in de openlucht gemaakt en kwamen waarschijnlijk mee met de ossenhandel die jaarlijks plaatsvond vanuit Denemarken (Jutland). De ossen kwamen lopend naar het zuiden om na aankomst nog een halfjaar vetgemest te worden voordat ze werden geslacht.

173 RAD, DI 949/ Beeldbank 551_35366.

6.5 Reconstructie Glasblazersvest en plankier aan de Merwede op basis van oude plattegronden



Afb. 45. Boven: Glasblazersvest richting Riedijkspoort omstreeks 1833. Tekening: J. Rutten. Regionaal Archief Dordrecht (551_35196). Onder: uitsnede uit de kaart van A.A. van Nunnink, 1849, waarop duidelijk leesbaar de Glasblazersvest is aangegeven.



Bij vergelijking van verschillende kaarten uit het Regionaal Archief Dordrecht is goed de ontwikkeling van dit noordoostelijke stadsdeel te volgen. Na Jacob van Deventer (1545), Frans Hogenberg (weergave 1572)¹⁷⁴ en Guicciardini (1576)¹⁷⁵, volgen Joan Blaeu (1649)¹⁷⁶, Isaac Tirion (1742)¹⁷⁷ en A.A. van Nunnink (1849).

Zowel bij Blaeu als bij Hogenberg is echter een verkeerd stratenpatroon gebruikt. Ook zijn het Hoefijzerstraat en de gracht (Pompstraatje) niet weergegeven. Tirion geeft een redelijke indeling van de huizenblokken en een juiste loop van de grachten binnen en buiten de stadsmuur.¹⁷⁸ Wel zijn bij vrijwel alle kaarten de twee bolwerken¹⁷⁹ waar te nemen: één bij het (Blauwe) Bolwerk en één op de Glasblazersvest, daar waar het tolhuis stond. Deze bolwerken of bastions waren, zoals eerder al vermeld, onderdeel van het moderne verdedigingsstelsel dat in het begin van de 16e eeuw vanuit Italië werd ontwikkeld. Door de sterker wordende vuurkracht van de kanonnen voldeden de oude middeleeuwse stadsmuren niet meer. Op de kaart van Blaeu uit 1649 is behalve de oude muur langs de Bleijenhoek en de bolwerken met de walmuur langs de Merwede uit de 16de eeuw, zelfs nog een klein gedeelte van de oude stadsmuur te herkennen. Een klein stukje onbebouwd terrein links (west) van de Riedijkspoort bleef toen nog als fragment overeind.¹⁸⁰ De gravure van Guicciardini uit 1576 toont ook vrijwel de gehele 16de -eeuwse stadsmuur, de verdediging langs de Merwede verbonden met de Riedijkspoort en de bastions waarvan het Blauwe Bolwerk een merkwaardige bocht maakt. Daarnaast is een lage muur te zien; de kanonslopen moesten er bovenuit kunnen steken.

Het 'bastien' aan de vroegere Glasblazersvest werd in 1575 gebouwd, het Blauwe Bolwerk aan de oostzijde van de Wijnhaven volgde pas in 1616. In hetzelfde jaar (1575) was eerst het oude tolhoofd c.q. bolwerk met het tolhuis afgebroken om aan hout te komen voor de bouw van een blokhuis (versterking) op de Papendrechtse dijk. Dat blokhuis was in de roerige dagen van de Tachtigjarige oorlog nodig tegen de Spanjaarden.¹⁸¹ Op de kadastrale kaart uit 1832 is het Blauwe Bolwerk verdwenen, het andere is tot de komst van de gasfabriek in 1852 in bouwvallige staat overeind gebleven, want de kaart van Van Nunnink¹⁸² uit 1849 geeft nog de oude situatie weer.

Verschillende kunstenaars hebben omstreeks deze tijd de schilderachtige buitenkant van het bastion c.q. bolwerk vastgelegd, zoals Bendorp's "gezicht op de Glasblazersvest op het bolwerk" en de nummers uit de prentenserie van Van den Blijk en Dreitholtz in het Regionaal Archief Dordrecht¹⁸³, maar ook Jan van Goyen.

174 G. Braun, F. Hogenberg/ J. Janssonius D1.144

175 DI.148/Beeldbank 551_15031.

176 DI.158//Beeldbank 551_20012.

177 DI.173/Beeldbank 551_35026

178 Vergelijk ook GADO D1.170 in Balen.

179 Volgens Lips waren er op een gegeven moment 3 bolwerken, mededeling 22-8-1988.

180 Volgens Van Dalen 1931-1936, p. 62, maakte Adriaans Jansz. Van Duynen een kaart op perkament in 1586 van de vestingwerken. Bij navraag bleek de kaart onvindbaar op het moment dat ik hem nodig had. Een kaart met de oude en nieuwe verdedigingswerken zou handig geweest zijn voor dit onderzoek.

181 Lips, p. 588.

182 D1 177/Beeldbank 551_20018.

183 Onder andere DI.1028/Beeldbank 551_35416 en DI.1029/Beeldbank 551_35417.



Afb. 46. Dordtse glasblazerij op het bolwerk, gezien vanaf De Noord. K.F. Bendorp, tekening in kleur, 1790. Regionaal Archief Dordrecht (551_35105).

In 1864 werden de uiterste noordelijke punten, dat waren de hoofden/steigers van de Riedijk (Papendrechtse Veer), van het Melkpoortje (Schoonhovense Veer) en het Blauwe Bolwerk, met elkaar verbonden en ontstond de Merwekade.¹⁸⁴ Het was hier aan de buitenkant in de 18de eeuw al een bedrijvigheid en een losplaats voor schepen. Gebleken is dat vóór de aanleg van de Merwekade een plankier aanwezig was, dat voor zover bekend niet op schilderijen of tekeningen voorkomt. In het rapport van een archeologische waarneming op het Groothoofd¹⁸⁵ staat een bijzondere foto uit 1949 waarop de sloop van het plankier te zien is. Dit is vervangen door een nieuwe kade; de huidige kade vóór de Groothoofdpoort. De oude steiger/plankier is volgens archiefgegevens gebouwd in de periode 1832 en 1895. Dat zal hoogstwaarschijnlijk ook de periode zijn van de aanleg langs de buitenzijde van de toenmalige Blazersvest. Uiteraard zijn langs de Merwede al eeuwenlang plankieren en steigers in en aan het water geweest.

De kade langs de Merwede bleek het zwaarst verontreinigd te zijn; de concentratie teer was hier zeer hoog. Werklieden moesten in mei 1988 met gasmaskers op hun werk doen toen het plankier tevoorschijn kwam op ca. 2,75 meter beneden maaiveld. De naaldhouten planken van ruim 25 cm breed en ca. 9 cm dik kwamen als nieuw tevoorschijn. Uitstekend geconserveerd door de giftige chemicaliën van de gasfabriek. Lips meent dat dit plankier mogelijk aangelegd is in de 17de eeuw en als geschutsvloer heeft gediend.¹⁸⁶ Maar dat moet dan op meerdere plekken aan de rivier het geval zijn geweest. Toevalligerwijs werd wel juist hier, aan de grens van het terrein, aan de kant van het Hoefijzerstraatje, een grote natuurstenen kanonskogel gevonden van ongeveer 20 cm in diameter. Deze werden echter ook volop aangetroffen bij de restauratie van de Groothoofdpoort.

¹⁸⁴ Mededeling Lips 22-8-1988, zie ook Van Baarsel p. 77; Van Dalen, p. 103- 104, en Van Wageningen 2015.

¹⁸⁵ Dorst 2014.

¹⁸⁶ Mededeling 22-8- 1988.



Afb. 47. Kogels die tijdens de renovatie van de Groot-hoofdspoort tevoorschijn kwamen onder de vloer. Foto: Regionaal Archief Dordrecht (951_1033). Rechts een langs de Riedijkshaven gevonden haakbus.

In de 16de eeuw werden vaak de handkanonnen (haakbussen) op de muren geplaatst, maar deze kogels betreft zwaarder geschut. Op talloze plaatsen zijn in de loop van de eeuwen steigers rond de stad geweest; in de aktenboeken is steeds sprake van steigers. Met de 'uutersten steghert opten Rydiick totter eerster molen' zal waarschijnlijk de Riedijkse steiger ofwel de Papendrechtse steiger bedoeld worden. De middelste steiger was bij het tolhuis. De tekeningen, kaarten en schilderijen zijn er de stille getuigen van, zoals het schilderij van Adam Willaerts uit 1629, waarop de steigers maar ook het vele staketsel te zien is, ook aan deze zijde van de stad. Een schitterende illustratie met alle bedrijvigheid die een stad aan het water levend maakt.



Afb. 48. Gezicht op Dordrecht vanuit de monding van de Noort. A. Willaerts, olieverf op doek, 1629. Collectie Dordrechts Museum (DM/842/415).

Over de binnenzijde van het oostelijke deel van de Riedijk valt weinig te melden; een aantal funderingen van huizen, gemetselde goten en beerputten is in hoog tempo gesloopt. Sloopbedrijven en op winst beluste zoekers voeren er wel bij; we kunnen er zeker van zijn dat een deel van de inhoud van beerputten is leeggehaald. Er moet dus veel verloren zijn gegaan. De hoge panden vanaf de Riedijkstraat waren al eerder tegen de vlakte gegaan. De Riedijkstraat zelf verdween niet alleen, ook de naam zal nooit meer terugkomen door de grootschalige sanering en nieuwbouw. 'Weer een stukje Dordtse volksgeschiedenis weg', schrijft Jaap Bouman terecht.¹⁸⁷ Het westelijke deel van de Riedijk is gelukkig blijven staan.



Afb. 49. De Riedijkspoort aan de Bleijenhoek. J. Hoolaart, pentekening in kleur, ca. 1775. Regionaal Archief Dordrecht (552_232479). Scan voor een animatie van onder andere deze poort de QR code of ga naar deze website: https://youtu.be/B40xJ7bsgWY?si=fXVwKJbX6TyPbK_t. (W. van Rij, 2011).



¹⁸⁷ DORDT EIGEN-AARDIG: Riedijkstraat nu écht weg, Drechtstreek 29 juli 2020.

7. Losse vondsten tussen Riedijk en Merwekade

7.1 Vondsten uit de jaren '77 en '78

Allereerst moet enige aandacht besteed worden aan de vondsten uit 1977 en 1978. Naast het gebruikelijke materiaal zoals messen, knijpscharen, knopen en een ijzeren tasbeugel (zie afb. 68), werd met de eerste schoonmaak van het terrein ook aardewerk uit de 15de tot en met de 18de eeuw geborgen. Daarnaast zijn er diverse textielloden gevonden. Behalve een aantal lakenloden uit onder meer Leiden en Rotterdam, is ook een textiellood (keurzegel) gevonden dat afkomstig blijkt te zijn van bombazijnfabricage. Bombazijn is een sterke geweven stof, een weefsel van linnen kettinggaren en katoenen inslaggaren, dat vooral voor werkkleding werd gebruikt. Aan de rand van het lood staat: FIN SORTEN VAN BOMBASINEN. Eén zijde (de andere zijde ontbreekt) vertoont tweemaal een monogram: een gekroonde dubbele B¹⁸⁸ en stamt waarschijnlijk uit eind 18de of eerste helft 19de eeuw.



Afb. 50. Textiellood met betrekking tot de bombazijnfabricage. Foto: C. van der Esch.

Lips meldt dat in 1618 een bombazijnweverij werd gevestigd in het Romeinhuis.¹⁸⁹ Het was van oorsprong een gasthuis uit ca. 1350 van de 'broederschap der Romeinen'; mannen die de pelgrimstocht naar het graf van Petrus hadden gemaakt. Het stond in de Nieuwstraat tegenover de Hofstraat. Elders uit de binnenstad komt een ouder textiellood met eveneens de gekroonde dubbele B met aan de keerzijde DORDRECHT.

¹⁸⁸ De dubbele B komt voor in het artikel van Van Schelven. Het artikel handelt vooral over de relatie tussen Leiden en Wezel waarbij de emigranten-wevers uit de Zuidelijke Nederlanden van Brugge naar Wezel van grote betekenis zijn geweest en zijn uitgewaaid naar Nederland: o.a. Amersfoort, Deventer en Enschede. Zouden de in het artikel genoemde namen van de ondernemers Berend of Benjamin Blijdestein uit de 18de eeuw te Enschede er mee te maken hebben? Een zelfde textiellood is in Giessen-Nieuwkerk gevonden tijdens AWN onderzoek aan de Dorpsstraat, zie Koorevaar Grondig Bekeken 12, nr. 2 1997.

¹⁸⁹ Lips, p. 320/321.

7.2 Vondsten uit een beerput

Voorts kan er een aanvulling worden gedaan op een rapport dat de heren Sarfatij en Clevis (ROB) hebben geschreven over de inhoud van een beerput van een pand aan het oostelijke eind van de Riedijk, nabij het Otto Dickeplein.¹⁹⁰ Het betreft een put die vermoedelijk heeft toebehoord aan het zesde huis vanaf de Riedijkstraat, dichtbij de Schotse Tuin. De inhoud van de beerput is in augustus 1978 in zijn geheel geborgen.¹⁹¹ De put bevatte onder meer een groot aantal borden van geglazuurd rood aardewerk met slibversiering, van rond 1600, waaronder ook een tinnen bord, twee steengoedkruiken waaronder een boerendanskruik en Weser aardewerk. De talloze botjes en vogelschedeltjes worden in deze publicatie helaas niet genoemd, maar in totaal zijn 24 schedeltjes geborgen, waarbij eenden en talingen de meest voorkomende soorten zijn. Het zijn de stille getuigen van het werk van de vele kooikers die actief waren in het toen nog half verdrinken gebied ten zuidoosten van de stad.



Afb. 51. Vogelschedeltjes uit een beerput aan de Riedijk: 4x wilde eend, 4x eend (soort nog onbekend), 9x taling, 5x meerkoet, 1x gans en 1x kip.



Van de dierlijke resten is verder een viswervel van een tonijn het meest opvallend; het was destijds de oudst bekende tonijnwervel en de eerste uit huishoudelijk afval in Nederland.¹⁹² Verder kwamen resten van o.a. kabeljauw en zalm uit de put.

Afb. 52. Tonijnwervel uit de beerput. Foto: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu RCE).

¹⁹⁰ Rotterdam Papers IV, 1982 (ROB overdruk nr. 178).

¹⁹¹ Tussen de puinhopen van sloopwerkzaamheden werd door de heer Zijderveld een beerput ontdekt die een rijke inhoud beloofde. Een gedeelte van de inhoud is door de auteur geborgen: ook bezems, borstels, een houten kaarsenstandaard en een klos met huismerk behoren tot de inhoud.

¹⁹² Determinatie G. IJzereef (ROB). Ook zijn door hem de vogelschedeltjes gedetermineerd, waaronder 5x meerkoet en 1x gans.



Afb. 53. Twee 16de -eeuwse steengoedkruiken uit de beerput, afkomstig uit Raeren (Duitsland), waaronder een boerendanskruike (onder). Opvallend bij de boerendanskruike is de tinnen 'pegel' in de hals; deze werd aangebracht om de juiste inhoud aan te geven voor gebruik in een herberg. Het lijkt er dus op dat de beerput deel uitmaakte van een herberg.



Afb. 54. Weser aardewerk uit de beerput, 16de/17de eeuw.

Een bijzonder tinnen zoutvat met huismerken komt ook uit de beerput en staat inmiddels al enige jaren in museum Boymans van Beuningen. Tegenover bovengenoemde locatie, aan de noordzijde van de Riedijk, werd met een metaaldetector ook wat tinnen speelgoed aangetroffen en aan de binnenzijde van de Riedijk werd een gave zandstenen vijzel gevonden die waarschijnlijk tussen 1350 en 1450 te dateren is. Ook op andere plekken werden fragmenten van vijzels gevonden.¹⁹³ Eveneens uit 1978 zijn twee knijpscharen en een haarspeld gevonden.

7.3 Vondsten uit de jaren '80

De grote bodemsanering uit 1988 leverde opvallend veel metalen voorwerpen op en weinig aardewerk¹⁹⁴, behalve wat afkomstig is uit beerputten die ongezien en snel leeggehaald werden. Daardoor weten we van het oudere aardewerk weinig af. In de geroerde grond werd weinig meer dan wat grijsbakkende fragmenten aardewerk en Siegburg steengoed aangetroffen, grofweg te dateren rond 1375/1450.¹⁹⁵ Enkele losse scherven van grote baardmankruiken zijn in de buurt van de voormalige Riedijkspoort gevonden. Deze kruiken kunnen een hoogte hebben van 45 tot 55 cm. Het betreft producten die in de 17e eeuw te Bouffoult (Zuid België) werden gemaakt. Ze schijnen veelvuldig in apotheken te zijn gebruikt en zijn nu nog te bewonderen in de apotheek van het Sint Janshospitaal te Brugge (collectie Gruuthusemuseum).¹⁹⁶

Langs de Riedijk zijn ook twee tinnen pispotten door een kraanmachinist naar boven gehaald. Verder valt in het hele gebied het grote aantal messen op; groot en klein en vaak rijk versierd (zie afb. 20). Handvatten van messing, vaak gegraveerd met fraaie voorstellingen

¹⁹³ Een overzicht van diverse natuurstenen vijzels uit de opgraving Statenplein is geschreven door C. Lugtenburg (AWN), 2001.

¹⁹⁴ In het wijkkrantje Bleijenhoek, febr. 1988, staan in het stukje Gifterrein (p. 9-10), twee vondsten uit de 17de eeuw, namelijk een papkom van aardewerk en een steengoed kruik uit Raeren of Westerwald. We moeten dit zien als: 'onder andere'.

¹⁹⁵ Aardewerk/steengoed productieplaatsen die hier nog niet zijn genoemd komen we bijvoorbeeld tegen in een inboedelijst uit 1458 van de jonge en oude Schutterijen (de handboog en kruisboogschutters van de Kloveniers en Sint Joris): (...) drie kannen van Machelen, twee kannen van Antwerpen, ses scalen, een waterpot van Bergen opten Zoem (...); Th.W. Jensma: De Dordtse Schutterijen 14de eeuw-1585, Kwartaal en Teken, 1984, jg. 10, nr. 2/3, p. 12.

¹⁹⁶ Van Hees 2002.

en gecombineerd met hout of been en soms met barnsteen. Van enkele zijn de ingeslagen merkjes hetzelfde, vermoedelijk zijn deze afkomstig van Dordtse messenmakers. Een zeer fraai mes is een exemplaar met een in messing gegraveerde voorstelling betreffende de graflegging en opstanding van Christus (afb. 57). De meeste gevonden messen zijn te dateren van de 15de tot in de 17de eeuw.

Zeldzaam is de vondst van een benen of hoornen tuimelaar; het belangrijkste onderdeel van het slot van een kruisboog. Deze schijf is gelijk aan een Amsterdams exemplaar dat in het boek 'Opgravingen in Amsterdam' wordt beschreven.¹⁹⁷



Afb. 55. Tinnen pispot.



Afb. 56. Enkele van de gevonden messen. Op de derde van rechts is bovenaan een haas afgebeeld.

¹⁹⁷ Baart p. 446-448. Sommige vondsten kunnen helaas niet getoond worden doordat de vinder ter plekke een vondst liet zien en de digitale camera nog niet was ingeburgerd. Bovendien verwisselen vondsten vaak van eigenaar.



Afb. 57. Voor- en keerzijde van een mesheft met de graflegging en opstanding van Christus.



Afb. 58. Tinnen muntspeld (links) en 16de -eeuwse mantelspeld (rechts).



Afb. 59. Steengoed baardmankruik met portretjes in medaillons.



Afb. 60. Bord, ca. 1400-1450.



Afb. 61. Spaarpot, gevonden bij de Riedijk.



Afb. 62. Steengoed kan uit Siegburg, gevonden bij de Bleijenhoek.



Afb. 63. Steengoed kruik, rond 1600, uit Raeren.



Afb. 64. Fragment van een puntneus baardmankruik. De baardman blaast op een doedelzak die hij onder zijn arm houdt.

7.4 Bewoning in de Romeinse tijd?

De grond van de gasfabriek is diep afgegraven, soms tot 8 meter onder maaiveld. Op één van die diepe plekken is door enkele zoekers een mogelijke woonlaag uit de Romeinse tijd aangetroffen. Het betrof een donkere vaste laag. Het is vaak helaas zo dat alleen de min of meer gave voorwerpen naar boven worden gehaald. Of er ook Romeins schervenmateriaal aanwezig was en als zodanig herkend werd, moet in het midden gelaten worden. Wel kwamen twee Romeinse munten en een pijlpuntje tevoorschijn. De bronzen munt is een dupondius van Keizer NERO uit 65 na Christus.¹⁹⁸ De tweede munt is een vroege denarius geslagen onder Carisius met het hoofd van Victoria en op de keerzijde Victoria met vierspan, datering 46 voor Christus.

Een nederzetting uit de Romeinse tijd hier langs de Merwede is niet verbazingwekkend, die zijn al eerder aangetroffen in dit gebied. Ook de ROB heeft bij een opgraving naast de Grote Kerk Romeins materiaal gevonden en inmiddels is dit ook het geval op meerdere plekken langs de verdwenen rivier de Dubbel. Op de zuidelijke oever daarvan zijn door archeologische opgravingen bijzondere vondsten uit de IJzertijd en Romeinse tijd gedaan.¹⁹⁹

In het gebied van de Riedijk ligt nauwelijks veen, maar zandige en kleiige afzettingen van de Merwede. Hier op de oever van de Merwede zouden ook vondsten uit de Romeinse Tijd kunnen worden verwacht: in 1964 zijn namelijk verderop langs de Merwede, op de plek waar de Derde Merwedehaven werd gegraven, talrijke vondsten uit de Romeinse Tijd aangetroffen bij baggerwerk.²⁰⁰

7.5 Weefkammen en zeilmakers

De diepste plekken onder de voormalige gasfabriek vertoonden een gelaagde structuur van zand-klei afzettingen met daarin ook vondsten. Op sommige ijzeren voorwerpen zoals spijkers was een enigszins mat, licht getint laagje aanwezig, wat duidt op een aluminiumgehalte in de klei.

Op een iets hoger niveau kwamen onder andere een slot en een ijzeren 'krabbertje' van 6.4 cm aan het licht. Het is een driehoekig blad met steeltje waarvan het houten deel verloren is gegaan. Een dergelijk zeldzaam stukje gereedschap met korte fijne tandjes kwam ook tevoorschijn op de Drievriendenhof in 1992, alleen van een ander type.



Afb. 65. Twee 'krabbers'. Het driehoekige model is langs de Riedijk gevonden, het andere exemplaar komt uit de Drievriendenhof; datering waarschijnlijk 1300-1350. Foto: Dordrechts Museum, collectie archeologie.

198 De keerzijde toont Marcellus, de voedselmarkt van Rome. Determinatie beide romeinse munten J.P.A. van der Vin, (1988) Kon. Penningkabinet Leiden.

199 Dorst en Bosman 2013, Dordrecht Ondergronds 17 en Dorst en Bosman 2022, Dordrecht Ondergronds 145.

200 Van der Esch, Westerheem 1965.



Afb. 66. Verschillende 'weefkammen' uit de publicatie van Roes (zie voetnoot 201).

Vergelijkbare krabbers werden ook elders in Nederland geborgen²⁰¹, onder andere uit de Friese terpen. Er zijn drie typen/vormen te onderscheiden; de ijzeren van het 'spa-type' (Drievriendenhof), de driehoekige en een 'hark-type'. Deze laatste zijn meestal van brons en zijn vaak met een burijs versierd. Ze zijn in verschillende musea te vinden. Mooie afbeeldingen van deze drie typen staan in een publicatie van Roes.²⁰²

Ze worden in verouderde literatuur vaak te vroeg gedateerd en daar als onbekend gebruiksvoorwerp aangemerkt. Het voorwerp van het terrein van de gasfabriek zou in de vroege 14de eeuw gedateerd kunnen worden. Samen met nog wat vondsten is het één van de oudste voorwerpen uit het gebiedje rond de Riedijk. Navraag over de functie leverde lange tijd aanvankelijk niets op. Op internet worden meestal kammen van been met lange tanden getoond die geen enkele gelijkenis vertonen met de metalen exemplaren.²⁰³ Echter in een artikel²⁰⁴ uit 2013 zou het gaan om een (weef)kammetje uit de regio Rotterdam/Dordrecht maar dat veel vaker in Engeland zou voorkomen. Als we de Riedijk daarbij betrekken komen we in de 15de en 16de eeuw minstens achttien beroepen tegen dan wel namen als vlaschhekelster²⁰⁵, die betrekking hebben op het verwerken van vlas of hennep met

201 De Dordtse exemplaren zijn gevonden door G. Boonstoppel (Riedijk: 3-5-88). De auteur vond in 1984 op het strand, op de locatie van het verdwenen dorp Sier, een versierd bronzen exemplaar (type harkje) met scherven aardewerk, een waterput en o.a. visloodjes (drijfnetvisserij) met huismerken uit de 12de /13de eeuw. Dit was één van de 'krabbers' die vanaf toen wat nauwkeuriger gedateerd kon worden. Achteraf dus hoogstwaarschijnlijk een weefkam. Het is destijds geschonken aan het Fries Museum. Zie Van der Esch, Grondig Bekeken 20, nr.3- 2005, p. 22-24.

202 Roes, Anne 1953, R.O.B. Berichten, Plaat IV, afbeelding 4.

203 Roes, p. 59 en 66, meldt dat kammen met korte tanden, volgens een Schot, zijn gebruikt voor het spinnen van wol. Waarschijnlijk zijn deze verdrongen door de langtandige. Dan zijn er ook nog de kleine en zeldzame cilindervormen van been met tandjes die o.a. in Souburg en Spijkenisse en elders zijn gevonden en uit de 11de en 12de eeuw dateren, en dat lijkt weer op de vondst van een metalen exemplaar dat de AWN heeft gevonden in het Belaertspark, Van der Esch/Koorevaar 1995, p. 31-32.

204 Van Oostveen 2013, afbeelding 4: het roestige kammetje zou door Annie Gerritse zijn gevonden. De collectie Gerritse bevindt zich nu bij het Dordrechts Museum, Collectie Archeologie in het Stadsdepot. Vriendelijke mededeling Jan van Oostveen februari 2022 (opmerking: lang niet alles komt uit Dordrecht).

205 Engel de vlaschhekelster, ook wel genoemd Ingelken die Vlaschhekelster, resp. ORA 699/fol.113v./nr. 424-425, datering 17-06-1556, en ORA 706/fol.102r/nr. 283, datering 06-01-1566.

de vlaskam. In die categorie moeten we het zoeken. Verwant daarmee worden beroepen genoemd als lijndraaijer, kleermaker, lakenkoopman en zeilmaker, waarbij opgemerkt moet worden dat de kleine metalen kammetjes waarschijnlijk niets van doen hebben met de vervaardiging van zeer grote stukken zeildoek.

Op de Riedijk komen we ook de namen tegen van onder andere Adriaen Gijsbrechtsz. Seijlmacker en Meeus de Seijlmaker; beide worden vermeld in 1553. Textielloden voor zeildoek zullen ongetwijfeld ook hier gevonden zijn, net zoals die reeds in de jaren '50 aan de Papendrechtse rivieroever (Dordts huisvuil) met laag water voor de dag kwamen. Het opschrift 'Krommenie' duidt op de plaats van vervaardiging van het geweven zeildoek. In de 17de en 18de eeuw kwam 50 tot 75 procent van het zeildoek voor de Nederlandse vloot uit dit dorp, dat het grootste deel van het zeildoek voor de handels- en oorlogsvloot van de Republiek leverde. Spinsters sponnen uit vezels van de hennepplant lange draden die door wevers tot zeildoek werden geweven.

Waarschijnlijk waren de aan de Dordtse zeilmakers geleverde rollen zeildoek uit Krommenie bestemd voor de binnenvaart, want het getal 34 (el) is afwijkend.²⁰⁶ Voor de zeegaande schepen werden namelijk meestal rollen zeildoek van 50 el gemaakt; een 'Crommeniër el' is ongeveer 69 cm.²⁰⁷

7.6 Achtererven aan de Riedijk tegen de stadsmuur

Op de einden van de erven van de huizen aan de Riedijk werd een aantal waterputten teruggevonden, bestaande uit op elkaar gestapelde tonnen met een diameter van ca. 45 cm. Daarnaast waren er ook kleine beerputten, waarvan de inhoud vaak met de dragline werd uitgesmeerd over het terrein. Deze locatie lag dicht tegen de oude stadsmuur, die in 1977/78 al gesloopt was, en bevatte vrij veel vondsten. Een overzicht van de gevonden insignes volgt verderop. Een mooie Siegburg snelle, kleine tinnen voorwerpen, onder andere kinderspeelgoed en ook fraaie gordelsluitingen ontbraken niet. Ook riemtongen, waaronder enkele heel bijzondere uit de 16de eeuw, qua stijl vergelijkbaar met een renaissance borstbeeld, net als de portretten binnen een ronde omlijsting aan de gevel van de voormalige Kloveniersdoelen (gebouwd tussen 1532-1541). Verder waren er koperen en tinnen belletjes/klokjes en riemgarnituur vergelijkbaar met de eerder genoemde bronzen Jacobsschelpen met leder en gesp. Ook drie tasbeugels zijn in dit gebied gedetecteerd, één van ijzer voor een dubbele zak uit de 2de helft 15de eeuw, één van vertind ijzer te dateren rond 1500 (afb. 68) en een beugel van een damesbeurs, gemaakt van messing met ingestempelde bladmotieven en een roosje uit de 2de helft van de 15de eeuw (afb. 67).²⁰⁸

Circa 50 meter oostelijk van het Hoefijzerstraatje werd een pad waargenomen haaks op de Riedijk. Eén zijde was voorzien van houtwerk met palen en planken; een restant van een erfafscheiding of een deel van een houten huis. De huizen zouden, gezien de ontwikkeling van het gebied, op z'n vroegst uit het begin van de 16de eeuw stammen, na het buiten gebruik stellen van de stadsmuur langs dit deel van de Riedijk.

²⁰⁶ Interpretatie van de auteur n.a.v. vondsten in Papendrecht.

²⁰⁷ Kleij 2010. Het gaat in dit artikel over loodjes die zijn gevonden bij het archeologisch onderzoek naar de resten van de VOC schepen uit de 17de en 18de eeuw voor de West-Australische kust. Op de vier uit Papendrecht gevonden loden staat aan de rand KROMMENIE, in het midden: 34, N E P, (Nederlandse el), daaronder 4 P. Deze '4 Penning' duidt op de gemaakte kosten van de rolmeter. Waar de P van N E P voor staat is onduidelijk, maar is waarschijnlijk een gekalligrafeerde L van de firma Van Leyden die, volgens Piet Kleij, vanaf de 18de eeuw tot in de 20ste eeuw zeildoek heeft geweven. De vier loodjes zijn waarschijnlijk te dateren rond 1800. De twee gaafste exemplaren zijn geschonken aan Piet Kleij, stadsarcheoloog van Zaanstad en omgeving. Uit de vele loden komt de 34 el daar niet voor! 'Ze zijn voor ons van grote waarde', aldus Piet Kleij.

²⁰⁸ Determinatie en datering Olaf Goubitz, voorheen lederspecialist bij de ROB. Zie ook Baart p. 178-180.



Afb. 67. Tasbeugel voor een damestas.
Foto: Dordrechts Museum, collectie archeologie.



Afb. 68. Tasbeugels: één van vertind ijzer, te dateren rond 1500 en één van ijzer voor een dubbele zak uit de 2de helft 15de eeuw. Foto: Dordrechts Museum, collectie archeologie.

7.7 De Glasblazersvest

Langs de vroegere Glasblazersvest, of beter gezegd vóór de glasblazerij, waren eertijds bedrijfjes gevestigd, vooral toeleveringsbedrijfjes voor de scheepvaart en een scheepswerfje²⁰⁹, hoewel dat op de kaarten ontbreekt. In 1978 en 1988 zijn enkele pikhaken, bootshaken, klauwhamers, een oude schroevendraaier, beitels, dissels en bijlen gevonden. Daarbij hoort ook een ankertje met een stuk ketting.²¹⁰ En niet te vergeten de vele sintels die gebruikt werden voor schepen, om het mos (breeuwsel) tussen de planken, met het moslatje aan de onderzijde, op zijn plaats te houden. Aan de verschillende typen sintels kunnen we de ouderdom aflezen.²¹¹ Er zijn exemplaren uit de 14de en 15de eeuw, maar ook enkele uit de tweede helft van de 12de eeuw tot het eerste kwart van de 13de eeuw; dit zijn smalle ijzeren plaatjes van kleine schepen. Dat wil niet zeggen dat hier al in de 12de eeuw schepen aanmeerden, het kan ook zijn dat oud scheepshout gebruikt is voor bijvoorbeeld een erfafscheiding.

Ook zijn hier enkele opgerolde plaatjes lood gevonden. Deze zaten oorspronkelijk aan een lijn en hebben dienst gedaan bij de drijfnetvisserij, die in deze waterrijke omgeving veel werd toegepast. Met behulp van metaaldetectors worden ze in bijna alle plaatsen langs de Merwede gevonden, ook binnendijks, hoewel schaars.

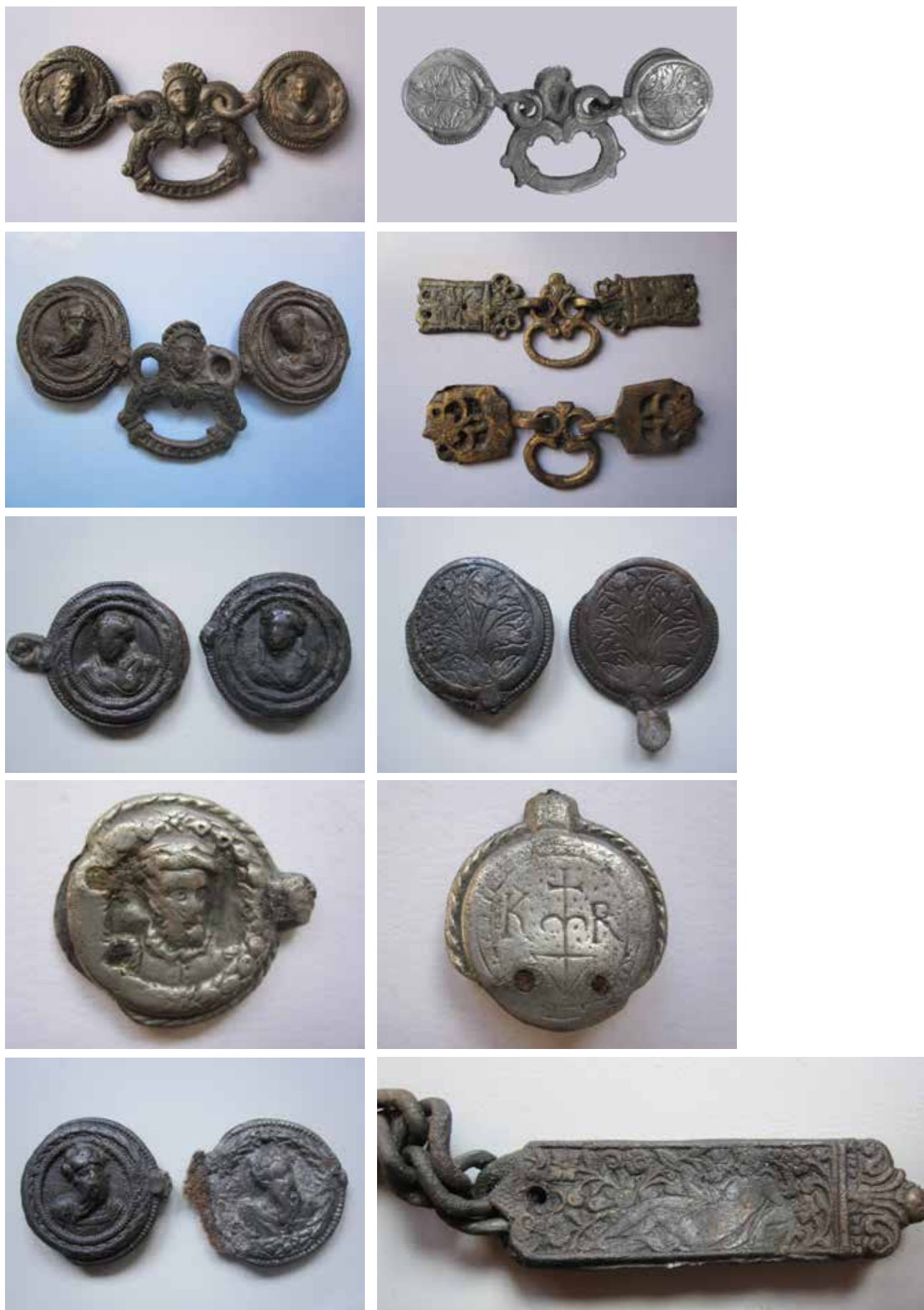


Afb. 69. Deel van een passer (de punten ontbreken) en een vermoedelijk 16de -eeuws mes.

209 In het Stadsarchief DI. 1029. Beeldbank 551_35417 betreft een fraaie aquarel met een scheepswerfje.

210 De metalen voorwerpen zijn onder andere gevonden door G. Boonstoppel en L. Brand.

211 Vlierman 1996, Categorie en type A1 en B1, p. 58 e.v. Het oudste type is ook gevonden aan de Groenmarkt door opgravingen van de ROB (p. 66), echter ook door particulieren.



Afb. 70. Verschillende gordel- en riemhangers. Rechtsonder: Tinnen riemhanger met stukje ketting. De decoratie toont bloemen en plantenranken en een vrijwel naakte vrouw (Venus?)

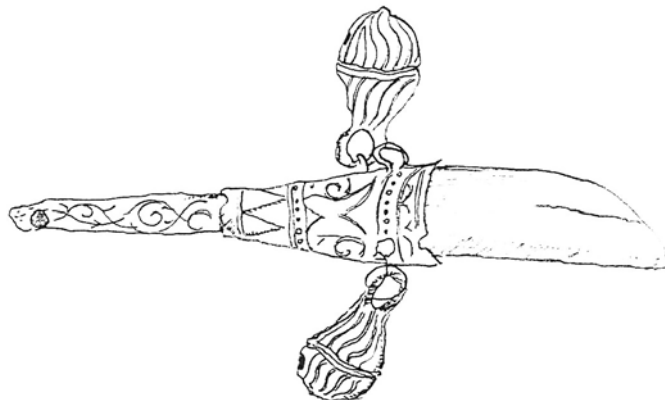


Afb. 71. Scheepsbenodigdheden en een spijker, 16de en 17de eeuw.
Foto: C. van der Esch.

Verder zijn hier enkele stenen kogels gevonden met een diameter van 10 en 12 cm, en voor zover is na te gaan, twee ijzeren kogels met een diameter van 5 of 6 cm, die algemeen in gebruik kwamen in de jaren 1460-1480. Verder zijn er minstens drie 'kogeltangen' gevonden, waarvan één fragmentarisch.²¹² Ze werden gebruikt voor het vervaardigen van musketkogels. Tevens werd een flink aantal bijzonder grote spijkers, tot 42 cm lang, aangetroffen. Deze spijkers en enkele grote krammen hebben uiteraard in een houten constructie gezeten en zijn vooral aangetroffen tussen de eerdergenoemde houten palenrij (palen van 37 cm in het vierkant). Vrijwel al het materiaal uit de ophogingslagen nabij deze palen dateert van ca 1450 tot 1550/1590.

²¹² Aan de 'bek' aan beide helften een holle ruimte: een vrij primitieve manier om die met vloeibaar lood te vullen om musketkogels te maken.

Bijzonder is verder nog de vondst van een benen rammelaar met tinnen belletjes en een compleet vertinde ijzeren ruiterspoor met rad en nog aan één arm het gespje. Het is de derde ruiterspoor uit dit gebied. Dit type is rond 1500 te dateren en hoeft niet van een adellijk persoon afkomstig te zijn.²¹³



Afb. 73. Rammelaartje, tin en been, 2e kwart 16de eeuw. Tekening: C. van der Esch.



Afb. 73. Vertinde radspoor, ca. 1500. Foto: Dordrechts Museum, collectie archeologie

²¹³ Jan van Doesburg, 2021: Ruitersporen elitair? De vinder is G. Boonstoppel.

Een andere zeldzame vondst, van messing; het wapen van Keizer Karel V, compleet met bevestigingsogen aan de achterzijde.²¹⁴ Het is mogelijk van een vaandel afkomstig en wellicht verloren/losgeraakt tijdens het feest van het plechtige bezoek van Karel V op 21 juni 1540.



Afb. 74. Wapen van Keizer Karel V.

²¹⁴ Deze vondst werd gevonden bij de stadsmuur op het terrein van de voormalige gasfabriek, op ca. 3,5 meter beneden maaiveld. Vinder: L. Brand.

In een thesauriersrekening over 1544 staat dat Den scippers upten Riedijck voer dat zij een asch van Keijzers wagen gevischt hadden.²¹⁵ Maar of de keizer ook een bezoek bracht aan de Riedijk, en daarbij een as van de wagen verspeeld heeft, valt te betwijfelen. Dat lijkt, met vier jaar tussen het bezoek en de rekening, echter niet te gaan over Keizer Karel V. Wel wordt er in de archieven driemaal een huis genoemd met de naam 'Den Keijser' opten Riedijck.²¹⁶ In ieder geval is het voor de stad een belangrijk bezoek geweest, want onder andere het poortje van De Munt herinnert ons daaraan en is het bezoek ook in één van de koorbanken van de Grote Kerk vereeuwigd. Ook in haardstenen wordt zijn portret afgebeeld met het jaar van bezoek. Onder de vondsten van de Bleijenhoek/Torenstraat bevindt zich een zilveren gordelsluiting met portret, met op de achterzijde het monogram van Keizer Karel. Misschien waren toen dergelijke souvenirs te koop.

In één van de bovenste stortlagen bevonden zich fragmenten bewerkt natuursteen, wat deed denken aan oud materiaal dat mogelijk na de brand van de Nieuwkerk in 1568 hier is gedumpt. Hierbij lag ook mooi scherfmateriaal en een 'spinpotje', dat toch niet zoveel gevonden wordt in Dordrecht.²¹⁷ Nabij de palenrij werd een menselijke schedel zonder onderkaak gevonden. Opvallend ook waren de talrijke messen die hier zijn gevonden en waarvan vooral de houten handvatten, of delen van hout en messing, deels goed geconserveerd zijn gebleven.²¹⁸ Er waren echter ook exemplaren bij die door de teer en oliën in de loop van de tijd een korst hadden gekregen. Onder het eerdergenoemde plankier/de houten straat was het volledig vervuild; bijna aan de hele waterkant waren de concentraties teer met de nodige giftige stoffen zeer hoog. Een Zuiderzee bakenloodje uit 1765 was dan ook bijna niet schoon te krijgen. Dat loodje is wel een aanwijzing dat ook schippers uit de IJsselstreek, die baken- en tonnengeld moesten betalen op bepaalde plaatsen, ook Dordrecht hebben aangedaan, of dat een Dordtse schipper richting de IJsselstreek voer.



Afb. 75. 'Spinpotje' van steengoed.



Afb. 76. Zuiderzee bakenloodje uit 1765.

Van de alledaagse vondsten zoals vingerhoeden zijn er tientallen gevonden, daterend van laatmiddeleeuws tot in de 19de eeuw. Verder het gangbare materiaal als sleutels, ringetjes, scharen en spinsteentjes.

²¹⁵ Jensma 1984, nr.1: In de thesauriersrekening over 1544: Den scippers upten Riedijck voer dat zij een asch van Keijzers wagen gevischt hadden. Jensma tekent hierbij aan dat het zelfs de vraag is of met die Keijser de persoon van Karel V dan wel een met die achter- of bijnaam opgetuigde Dordtenaar wordt bedoeld.

²¹⁶ Op 15 jan. 1561: ORA 703/ fol.87r / nr. 267, op 16 aug. 1651: ORA 703/ fol.4/nr. 9, en het wordt nog genoemd in 1562: ORA fol.34 v, nr. 121-123. Het gaat om de verkoop van losrenten, verzekering op huis en erf aan Frans van Diemen scoemaecker (enz.) tussen den huijse genaemt Den Keijser en Tob Dircxz.

²¹⁷ Er is de laatste jaren veel discussie geweest over deze steengoed minipotjes uit Raeren. Ze zouden bij het spinnen gebruikt zijn, maar mogelijk ook als inktpotjes of als pelgrimsampul. Ze zijn ca. 6-8 cm hoog. Zie twee reacties: Groeneweg 1999, en de Reactie van Van Beuningen 2000: ..wellicht geen spinpotje maar zeer beslist geen pelgrimsampul.

²¹⁸ Bij de messen waarvan het hout te slecht was werd dit door Paul Everhard vakkundig vervangen.

7.8 Munten

De hier genoemde munten zijn slechts een kleine selectie, er is uiteraard veel meer gevonden. En het zal duidelijk zijn dat lang niet alle munten leesbaar tevoorschijn kwamen; de kwaliteit is verschillend, van redelijk gaaf tot slecht. De koperen exemplaren hebben vaak putjes en soms gaatjes en zijn rood door oxidatie in de zure grond. Daarnaast hebben enkele zoekers twee gouden munten gevonden en diverse munten van zilver en enkele oortjes en duiten. De rekenpenningen worden hier buiten beschouwing gelaten.

Uit het graafschap Holland komen vooral de kleine Hollandse penningen, daterend vanaf de 15de eeuw. Daarvan is een aantal gedetecteerd, sommige zijn vrij zeldzaam. Opvallend daarbij zijn de vroegste munten uit de 13de tot ongeveer halverwege de 14de eeuw, afkomstig van de Riedijk en de Torenstraat (tabel 1). In het grote middendeel van de Bleijenhoek zijn geen 13de-eeuwse en vrijwel geen vroeg 14de-eeuwse munten aangetroffen. Enkele munten zijn met zekerheid uit de Bleijenhoek, de overige komen elders uit het gebied. Het valt op dat hier geen 13de -eeuwse kopjes/penningen van het Graafschap Holland zijn aangetroffen, die elders in de stad veel voorkomen.²¹⁹ Tabel 1 toont om het beperkt te houden alleen munten tot ongeveer 1625.

Tijdens de opgraving op de kop van de Wijnstraat in 1995 zijn 82 munten en penningen gedetecteerd. Opvallend is dat munten uit de tweede helft van de 15de eeuw en de hele 16de eeuw daar ontbreken, terwijl in het Bleijenhoek/Riedijkgebied deze periode duidelijk wel aanwezig is. Overigens is er geen aandacht besteed aan munten na de Tachtigjarige oorlog, dan zou het lijstje aanzienlijk langer zijn geweest.

²¹⁹ Slechts 1 munt van Floris V of VI wordt vermeld in de catalogus van Mak (zoals boven aangehaald), die hier in het lijstje niet wordt vermeld. Verder zijn over een periode van 4 á 5 jaar (jaren '80) door drie zoekers 83 munten uit merendeels andere wijken verzameld, waarvan maar liefst 31 kopjes (penningen) incl. 4x obool uit de 13de en 1x uit 12de eeuw. Deze munten werden gedetermineerd door C. van Hengel, specialist 12de en 13de -eeuwse munten.

Herkomst	Autoriteit en muntsoort	Datering	Vindplaats
Romeins	Carisius, (Republiek) denarius	46 voor Chr.	Riedijk
Romeins	Nero, (Keizertijd) dupondius, Lion	65 na Chr.	Riedijk
Romeins	Diva Faustina, (Keizertijd) as	141 na Chr.	Bleijenhoek
Frankrijk	Philips IV, double parisis ²²⁰ em.1295	1284-1315	Riedijk
Trier	sterling		Torenstraat
Namen?	Willem I ?, mijt, (slechte kwaliteit)	1337-1391	Bleijenhoek
Dordtmund	Groschen	1439-1493	
Kleef	Johann II, halber- weisspfennig Wesel	1448-1481	Bleijenhoek
Kleef	Johann II, stüber Wesel em. 1503	1481-1521	Bleijenhoek
Engeland	Rozenobel ²²¹ (goud)	16e eeuw	Riedijk
Keulen	Hermann von Hessen, bracteaat (holpenning)	1502-1508	Riedijk
Lotharingen	Anton, 1/2 gros Nancy	1508-1544	Riedijk
Holland	Jan III van Arkel, penning Heukelom ²²²	1408-1456	Riedijk
Holland	Philips de Goede, Hollandse penning (1454-55)	1434-1467	Riedijk
Holland	Philips de Schone, penning of 3 mijt (5de emissie)	1489-1492	Riedijk
Holland	Philips de Schone, Hollandse penning	1482-1506	Riedijk
Holland	Philips de Schone, halve groot ²²³	1487-1488	
Holland	Karel V, Hollandse penning 2 x	1506-1520	
Holland	Philips II, penning of ½ duit (gekr. P) 1574	1555-1598	
Holland	Philips II, penning of ½ duit (gekr. P) zj. (1573)	1555-1598	
Holland	Philips II, oord	1576-1581	
Holland	Philips II, duit 2x	1576-1581	
Overijssel	Kuinre, Jan I, Brabantse sterling ²²⁴	1318-1337	Riedijk

220 Deze werden opvallend veel gevonden in de Visstraat bij rioleringswerkzaamheden, samen met double tournois, het kleine geld. Mogelijk houdt het verband met het bezoek aan het Gasthuis dat in ieder geval al bestond in 1284.

221 Niet meer te achterhalen welk type en onder wie geslagen, met de Philipsgoudgulden zijn dit de enige van goud.

222 Gezien de Arkelse oorlog met Willem VI (1401-1412), is de vraag hoe lang hij gemunt kan hebben in Heukelom. Determinatie Arent Pol (voorheen Kon. Penningkabinet).

223 3de emissie/uitgifte onder voogdij van Maximiliaan, beide namen worden op de munt genoemd.

224 Ondanks de onduidelijke staat is het type bij Van der Chijs Beeldenaar ongeveer herkenbaar als nrs. 14 en 17, een navolging van Jan I van Brabant, 1268-1294. Vriendelijke mededeling J.J. Grolle (Ned. Bank) en met toesturen van de publicatie De heren van Kuinre en hun geld- De muntslag van de heren van Kuinre, p. 14, nr. 3.3. Mus. Schokland.

Overijsel	stuiver	1x 1618 en 2x 1619	
Vlaanderen	Lodewijk van Nevers, mijt Aalst ²²⁵	1331-1334	Torenstraat
Vlaanderen	Philips de Stoute, dubbele groot	1384-1405	
Vlaanderen	Karel de Stoute, groot	1467-1477	Riedijk
Vlaanderen	1/4 groot, vervalsing	15de eeuw	
Vlaanderen	Karel V, korte Brugge	16de eeuw	
Brabant	Philips de Schone, dubbele mijt (em.1499-1506)	1482-1506	
Brabant	Philips de Schone, ¼ groot, Maastricht 1506	1482-1506	
Brabant	Karel V, groot 2 x (emissie 1507-1520)	1506-1555	
Brabant	Karel V, 1/4 groot (1507-1520)	1506-1555	
Brabant	Karel V, dubbele groot (1506)	1506-1555	
Gelderland	stad Arnhem, duit z.j.	1596-1598	
Gelderland	Nijmegen (Sted. Munslag), 1/8 stuiver zj.	ca. 1500-1525	
Gelderland	Batenburg, duit		
Gelderland	Stevensweert, duit		
Gelderland	duit	1628	
Utrecht	stad Utrecht, duit zj.	1509-1522	
Utrecht	stad Utrecht, duit vervalsing	1604	
Groningen	stad Groningen, vlieger/stuiver	1499	Nieuwkerk
Reckheim imitatie	Ferdinand van Aspremont-Lynden, duit	1536-1665	
Oostenrijk (vals)	Ferdinant II van Habsburg, Hamburg taler 1621	1590-1637	Pompstraat ²²⁶
Oostenrijk (vals)	Ferdinant II, taler Ensisheim, Elzas	1590-1637	Pompstraat
Zeeland (vals)	Provincie, arendsdaalder	1602	Pompstraat

Tabel 1. Muntvondsten uit de Bleijenhoek, Nieuwkerk, Torenstraat, Pompstraat en Riedijk.

Van de onder de graven van Reckheim en Gronsveld, en die van Stevensweert geslagen imitaties van Nederlandse duiten is een aantal exemplaren gevonden, maar die zijn bewust niet bijgehouden. Bekend zijn onder andere de imitaties van Friesland, FRICIR en FRISIA en Utrecht in diverse variaties.

²²⁵ Voorzijde kapitale L, in binnencirkel: + MONETA: ALOSTTENS (Gaillard 197/ VanHoudt G2572), determinatie B. J. van der Veen (Ned. Bank).

²²⁶ De valse munten aan het gietboompje, ook beschreven in Jaarboek 2014, Hist. Ver. Oud-Dordrecht, p. 207.

7.9 De unieke vondst van een aantal dolken

Een aantal bijzondere vondsten is al even genoemd, maar het meest bijzondere is toch wel de vondst van een groot aantal dolken van minstens twintig stuks, waaronder één gebroken dolk (punt eraf of deel handgreep ontbreekt).



Afb. 77. Een aantal van de gevonden dolken, waaronder klotendolken (met een ruitvormig lemmet) en nierdolken (met een vrijwel plat tot licht driehoekig lemmet). De heften zijn van hout of been. Sommige dolken zijn fraai versierd, zoals een dolk met een gegraveerde messing sierschijf aan de handgreep met daarop Petrus met sleutel aan de hemelpoort (zie volgende pagina).



De meesten werden min of meer geconcentreerd op één locatie aangetroffen. Volgens de vinders²²⁷ staken ze soms gewoon uit de hopen zandige klei die de graafmachinisten daar hadden gestort. Een enkele dolk stak uit de putwand van klei en kwam puntgaaf tevoorschijn. Deze locatie was net niet vervuild en betreft een plek aan de binnenzijde van de Merwekade, aan de zijde van de Hoefijzerstraat, over een geschatte oppervlakte van 40 x 40 meter.²²⁸ Op de plaats van de teruggevonden dolken stond het in de rivier uitstekende bolwerk uit 1469 met daarop het tolgebouw. Maar waarom zoveel dolken bij deze locatie? Schippers en scheepspassagiers kunnen ze hebben verloren bij het aan wal stappen, want naast het bolwerk was een steiger die toegang gaf tot de middelste steiger: Hoeff-Yzers-Styger en Het Tol opte Vest omtrent 't Hoef-Yzers straatje.²²⁹ Met het beleg van Dordrecht in 1418 heeft het niet te maken, het zijn namelijk dolken uit de gehele 15de eeuw en uit de eerste helft van de 16e eeuw volgens de heer J.P. Puype, destijds conservator van het toenmalige Nederlandse Leger- en wapenmuseum 'Generaal Hofer' te Delft. De verzameling is door hem bekeken en hij gaf te kennen dat het op z'n minst merkwaardig is en zeker niet gebruikelijk dat er zoveel verschillende typen zijn aangetroffen. Er waren ook lange gotische dolken bij die wegens de voorschriften in steden niet gedragen mochten worden. Dolkmessen mochten dan bijvoorbeeld wel. Drie dolken zijn bijzonder te noemen: 1) een schijfdolk met messing ring en messing schijf aan de handgreep; 2) een lange dolk met een heel fraai bewerkt benen handvat in uitstekende staat en; 3) een lange klotendolk met een gegraveerde messing sierschijf aan de handgreep met daarop Petrus met sleutel aan de hemelpoort.

Langs de Riedijk, de strook grond tot de oudste stadsmuur, zijn ook twee aparte dolken aangetroffen, die duidelijk verschillen van de overige; ze hebben een versierde dwarsstang en tulbandknop. Ze lijken op korte zwaarden; de één met een naar de punt gebogen dwarsstang, de ander met een korte naar voren stekende stang.²³⁰ Volgens Puype zouden deze uit 1570 tot 1580 stammen. De pareerstang in combinatie met de tulbandknop komt ook voor bij een rapier, al zou deze wat ouder kunnen zijn.

Eveneens langs de Riedijk zijn ook twee gehavende dolkmessen gevonden, één met brede kling, de ander met smalle kling. Deze laatste was geschikt om door een maliënkolder te steken.

Uit de meeste steden zijn wel dolken bekend maar het gaat om kleine aantallen, vaak ook met een driehoekig lemme, dus de scherpe kant aan één zijde. De Dordtse dolken zijn vaak vierzijdig, aan beide zijden dus scherp, en de lengte varieert van 24,5 tot zelfs 47,5 cm.

227 Verreweg het grootste deel is gevonden door G. Boonstoppel. Door zijn aanhoudend zoeken, ondanks de vervuilde grond, staat Dordrecht met stip op nummer één wat aantal en verscheidenheid van dolken betreft tot in ieder geval 1988. Helaas is de collectie in een veiling terechtgekomen.

228 Opgave vinder G. Boonstoppel.

229 Respectievelijk Lips p. 589, Balen p. 66 en 80.

230 Wilkinson; Wapens en Wapenrustinge, 1980, p. 62: 'De dolk die wat ontwerp op het grotere zwaard leek, behoort nu tot de standaarduitrusting van iedere ridder'(...). Oorspronkelijke uitgave The Hamlyn Publishing.

Een mogelijkheid is dat vanwege verboden wapenbezit, de dolken uit angst overboord werden gegooid bij controle en tolinning van de aangemeerde schepen. Van Dalen maakt melding van het uitvaardigen van 'scherpe keuren' door de stadsregeerders tijdens de Tachtigjarige oorlog, na een schrijven van landvoogdes Margaretha van Parma in 1566. 'Vooral de tweede ordonnantie was gericht tegen de rebellen (de geuzen) en bevatte bepalingen over het binnenkomen van schepen, het afleggen van wapenen, het opgeven van vreemde personen' enz.²³¹ Maar de Tachtigjarige oorlog zou misschien te laat zijn voor deze unieke vondst, behalve dan voor de twee dolken uit vermoedelijk 1570-1580 die langs de Riedijk zijn gevonden. Een belangrijk punt hierbij: hoe lang gaat een dolk mee?

Zoals gezegd zijn de meeste dolken aangetroffen aan de binnenkant van de Merwekade en dus onder de naastgelegen woningen, destijds de waterkant, de bodem van de rivier. Sommige rivierbeddingen zoals de Schelde in Antwerpen en de Theems in Londen zijn ook bekend als rijke locaties van dolken. Daar kunnen we de Merwede langs Dordrecht nu ook aan toevoegen.

7.10 Laatmiddeleeuwse lood/tinnen insignes

Ten slotte nog de pelgrimsinsignes van lood-tin, waarvan er kort na het vinden enkele zijn gedocumenteerd en enkele daarna nog zijn opgespeurd. Van de bedevaartsplaatsen waar de heiligen vereerd werden volgt hierna een kort lijstje waarin de informatie verre van compleet is. Uiteraard werden in alle wijken van Dordrecht pelgrimsinsignes gedetecteerd, soms zeldzame exemplaren zoals in het gebied Boogjes, waar de meesten werden gevonden. De religieuze en profane (inclusief de erotische) insignes, met de ampullen en muntspelden uit de Riedijk-Blijenhoek, stammen uit de 14de tot de vroege 16de eeuw. Een nauwkeurige datering is moeilijk te geven. Onze Lieve Vrouw van Rocamadour²³², afkomstig van een Zuid-Frans bedevaartsoord, wordt bijvoorbeeld grotendeels aan een oudere periode toegeschreven: globaal 1250-1350. Dit specifieke insigne, gevonden tijdens een ROB opgraving bij de Waag in Dordrecht, is echter wel nauwkeurig te dateren: 1200-1225.²³³ Ongeveer eenzelfde insigne werd onder andere gevonden in afgevoerde grond van de Boogjes, die in 1982 op de storthoop bij de Derde Merwedehaven terecht kwam. Het is opvallend dat Dordrecht eruit springt wat betreft het aantal gevonden insignes, vooral met betrekking tot de verering van Maria met Kind, die kennelijk hoog op het lijstje van de pelgrimage stond. Daar is een reden voor; de Grote Kerk wordt niet voor niets ook wel Onze Lieve Vrouwe Kerk genoemd.

Er zijn in het Riedijk/Blijenhoek gebied minstens drie insignes gedetecteerd van Maria met Kind, op een kist met een zadeldak²³⁴, waarvan de herkomst onbekend is. Ze kunnen gezien worden als blijk van een algemene Maria-devotie. Volgens Van Beuningen, Koldewij en Kicken zijn deze voor het merendeel mogelijk afkomstig uit Aken.²³⁵ Van de in totaal 38 stuks van dit type, die te vinden zijn in deel 1 en 2 van de boeken Heilig en Profaan, zijn er minstens zestien uit de Dordtse bodem afkomstig.

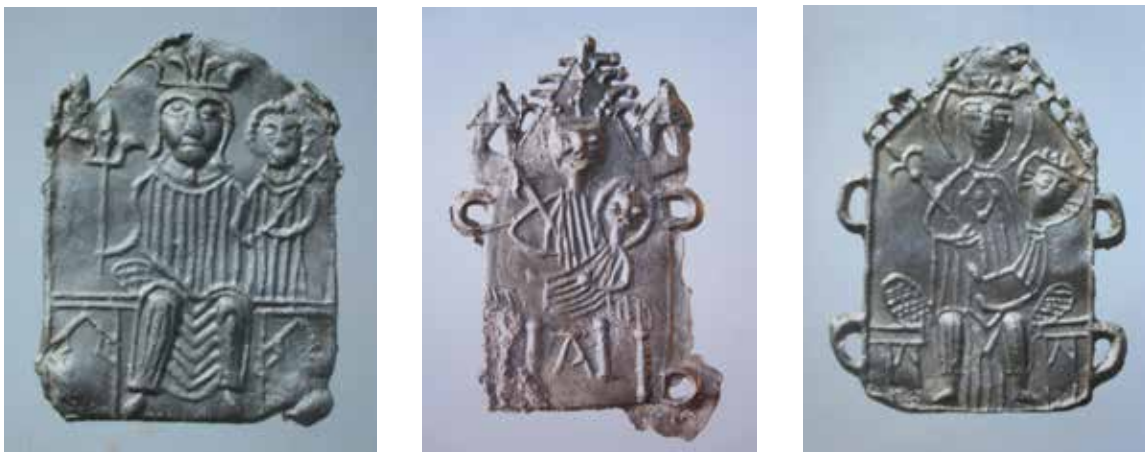
231 Vervolg op p. 1105: 's nachts bij poorters verblijvende, het bewaken en onderhouden van wallen en poorten, het gereedhouden van de burgers, het toezicht der schutters, de loopplaatsen der burgerij in geval van beroeringen enz.

232 In deel 1 en 2, Heilig en profaan staan in totaal negen insignes waarvan vier stuks in Dordrecht zijn gevonden.

233 Sarfatij 1991: 'zelden dat een pelgrimsinsigne door zijn vondstomstandigheden scherp te dateren valt. Het kent een vroege datering tussen 1200 en 1225. Dat is niet in overeenstemming met deel 2 Heilig en Profaan, waarin het insigne is opgenomen onder afbeelding 1421, p. 341 met datering 1250-1350, dat is te laat volgens ROB opgraving uit 1986.

234 Kleine insignes, rond de 40x30 mm met vier draagoogjes die gedateerd zijn (globaal) tussen 1300-1350.

235 Heilig en profaan, deel 2 afbeelding 1315-1317, en 1319-1339, p. 310-314. Uit deel 1: afbeelding 480-489, p. 229-230.



Afb. 78. Drie insignes van Maria met Kind die zijn gevonden in het Riedijk/Bleijendoek gebied.

De overige (insigne)vondsten:

- * Aken-Maria, een fragment van een 'spiegel-insigne' met de tunica van Maria.
- * Boulogne-Sur-Mer, Maria met Kind in een scheepje, fragment (vergelijk 24,1 Van Heeringen, Koldeweij, Gaalman).
- * Ninove, Cornelius²³⁶, compleet en incompleet, de insignes worden in meerdere wijken gevonden.
- * Rocamadour-Onze Lieve Vrouw (gedetecteerd aan de Bleijendoek).
- * Wilsnack, drie hosties (vergelijk afbeelding 17, Van der Esch, Drievriendenhof deel II p. 14/15).
- * Lam Gods in een fraai bewerkte ronde lijst.
- * Speldjes van de gekroonde M van Maria.
- * Enkele kleine portretjes/bustes die meestal betrekking hebben op Maria²³⁷, deze zijn zeer algemeen.
- * Loden hanger met aan beide zijden een gotisch handschrift, met op één zijde Christus' lijdens-werktuigen, maan en ster, in het midden het kruis en heilig hart staan afgebeeld.
- * Een doorboord lood (gaatje) uit Rome met de paus die zich identificeert met Petrus, om wiens hoofd de twee gekruiste sleutels met de miskelk en hostie zijn afgebeeld.
- * Twee ronde lijstjes van insignes en een scapulier met aan één zijde de kruisiging en aan de keerzijde waarschijnlijk het hoofd van Christus.
- * Een insigne van Petrus en Paulus.
- * Een insigne, voorstellend een molen (zie HP 1 en 2).
- * Een adelaar in heraldisch uitgevoerde stijl (zie HP 1. Afb. 767).

²³⁶ Vergelijk deel 1, Van Beuningen, Koldeweij, afbeelding 147-157 en Van der Esch: Drievriendenhof, afbeelding 8 en p. 36.

²³⁷ Van Beuningen en Koldeweij, deel 1, afbeelding 721-746, en Van der Esch Drievriendenhof deel 2 afbeelding 22, p. 20-22.

- * Een fraaie tinnen getorste pelgrimsampul.
- * Een miniatuurbijltje (zie HP 1 en 2).
- * Muntspelden waarvan één een nabootsing is van een gouden nobel (Vlaanderen 1389-1433) met het opschrift AVE MARIA GRACIA PLENA in spiegelschrift (te lezen van rechts naar links).
- * Sierbroches; goedkope sierraden in lood/tin-legering met verschillende maten en uitvoering.
- * Ridder te paard met schild (zwaard is afgebroken). Zie voor eenzelfde ridder Heilig en Profaan 1, pag. 246, afb. 564, met de aantekening: schild met kruisen en twee afgewende zalmen (familiewapen Van Brakel). Een vrijwel zelfde ridder staat in HP 2 (pag. 394, afb. 1666) met het zelfde wapenschild en de opmerking: schild met twee vissen? Maar dat zijn het niet; de ene helft is een vis, mogelijk een zalm, en de andere helft een klimmende leeuw. Bij alle drie is juist de betreffende helft minder duidelijk. Het mooie is dat de ridders staand of te paard zijn voorzien van heraldische wapenschilden²³⁸. Zie enkele afbeeldingen in het boek Heilig en Profaan.



Afb. 79. Enkele van de overige gevonden insignes en een insignebroche.

²³⁸ Vaak ook voorzien van ailettes: ter hoogte van de schouders een vierkant opstaande versiering met het wapenteken. Dit zien we vooral ook op afbeeldingen van handschriften uit de late middeleeuwen, de heraldiek op het wapen is vaak spiegelbeeldig weergegeven als gevolg van de vervaardiging in een gietmal, zie Heraldische aspecten.



Afb. 80. Diverse laatmiddeleeuwse lood-tinnen metaalvondsten, waaronder een insignemunt met een afbeelding van Petrus met de sleutel (boven), een hanger met de lijdenswerktuigen van Christus (midden) en een insignebroche (rechtsonder). Van deze busteinsignes zijn er veel gevonden.



Afb. 81. Voor- en keerzijde van een loden plaatje met aan de ene kant een 'bak' met boogjes en aan de andere kant een Jeruzalemkruis. De bak is waarschijnlijk het graf van Christus waaruit hij is opgestaan (wederopstanding) en de boogjes symboliseren mogelijk het lege graf waaruit zijn lichaam dus is verdwenen. In Dordrecht bestond een broederschap van bedevaartgangers naar Jeruzalem, naar het Heilige Graf. Deze broederschap hield de pelgrimage naar het Heilige Land in herinnering. Datering 1400-1600 (?).



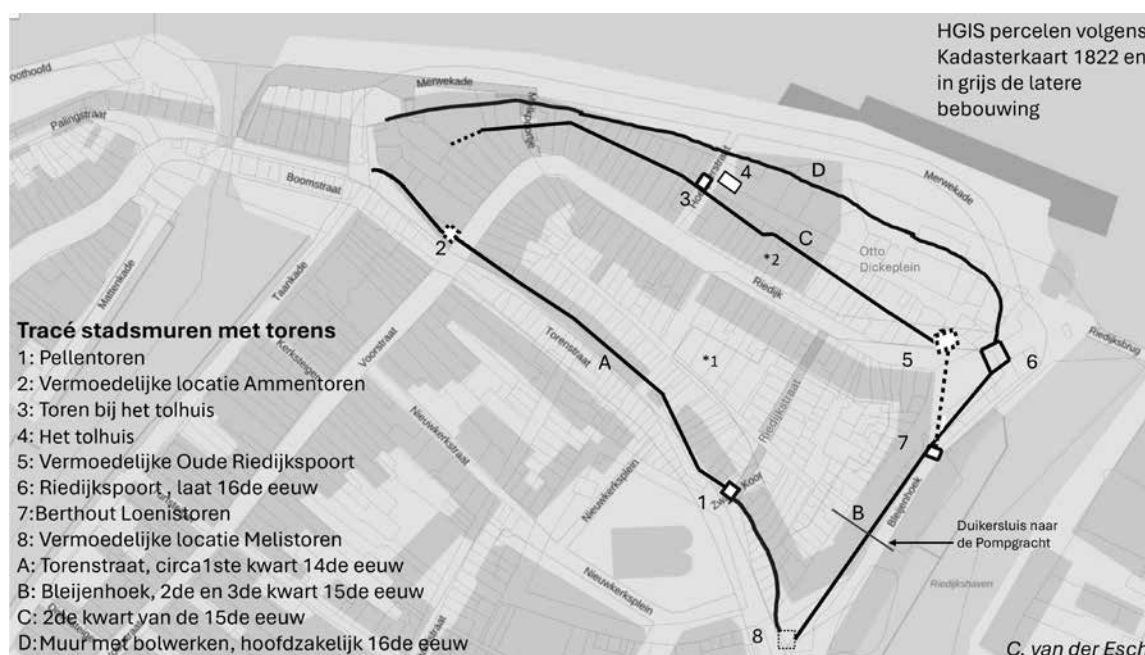
Afb. 82. De Riedijkspoort omstreeks 1832. J. Rutten, tekening in kleur. Regionaal Archief Dordrecht (551_36528).

8. Samenvatting en conclusie

Om allerlei redenen is het officiële archeologisch onderzoek in dit gebied door de ROB²³⁹ beperkt geweest. Omdat de AWN, vertegenwoordigd door mijn persoon, meestal niet aanwezig kon zijn is dit verslag archeologisch gezien verre van volledig, maar heeft het hopelijk toch iets meer duidelijk kunnen maken over de rijke historie van dit stadsdeel. Veel informatie is mij door bereidwillige andere amateuronderzoekers aangereikt. Hopelijk zet dit verslag ook anderen aan hun waarnemingen te publiceren.

Het lijkt erop dat het komklei op veengebied waarin de Nieuwkerk ligt, zich bijna tot de Riedijk uitstrekte; pas daar begon de oeverwal van de Merwede. Het gebied tussen de Torenstraat en de Bleijenhoek lijkt in stappen (terug)gewonnen te zijn op de Merwede, waarbij de stadswal steeds is verplaatst. Het gebied ten noorden van de Torenstraat stond waterstaatkundig los van de rest van de stad.²⁴⁰ Het gebied huisvestte vele handwerkslieden, waaruit blijkt dat dit stadsdeel volop meedraaide met de rest van de stad.

Het is duidelijk dat de bebouwing opgeschoven is naarmate de stadsverdediging vorderde (afb. 83). Het binnenterreintje (*1) is jonger dan de Riedijk met de erven (*2), waar waarschijnlijk vanuit westelijke richting de stadsmuur gebouwd werd in het tweede kwart van de 15de eeuw. Hiermee kwam een tweede en flinke stadsuitbreiding in noordoostelijke richting tot stand.



Afb. 83. Overzicht van de verschillende stadia van de stadsmuur, poorten, torens en bolwerken in de 14e, 15e en 16e eeuw in het gebied Torenstraat/Bleijenhoek/Riedijk. C. van der Esch '95.

De oude Riedijkspoort werd gebouwd op een strategisch belangrijke punt nabij de Papendrechtse veerstijger en verbonden met deze stadsmuur. Deze poort werd in 1579 afgebroken en in 1589 vervangen door een renaissance-gebouw, iets meer rivierwaarts. Vervolgens werd de stadsmuur rond 1450 doorgetrokken richting de Riedijkshaven tot en met de Barthout-Loenistoren. Het laatste deel is vermoedelijk in opdracht van de kerkmeesters van de Nieuwkerk rond 1450 tot stand gebracht. Dit deel is later verzakt of deels omgevallen en hoogstwaarschijnlijk in 1563 weer opgebouwd. Tevens is een stadsmuur gelegd vanaf de Barthout-Loenistoren tot aan de jongere renaissance Riedijkspoort.

²³⁹ Zie de noten 40, 41, 48 en 62.

²⁴⁰ Vriendelijke mededeling H. van Heeren.

Het sluisje in de stadsmuur voor de Pompgracht is enkele malen verhoogd. Als de voltooiing van de verdediging rond is, en aangesloten is op het oostelijk deel van de reeds bestaande oude muur van de Torenstraat, wordt de oude stadsmuur van de Torenstraat vanaf dit punt westelijk afgebroken omdat hij overbodig is geworden. Deze oudste muur uit dit gebied zal de eerste uitbreiding van de stad zijn geweest, waarschijnlijk daterend van kort na het vertrek van de heren Van de Merwede in 1307. In de loop van de tijd werd deze muur vervangen door woningbouw.

Het lage middendeel van gebied A (afb. 83) is vóór ca. 1450 nauwelijks bewoonbaar geweest. In de loop van de 15de eeuw zal de ophoging pas goed op gang zijn gekomen, na de afsluiting van het terrein door de stadsmuur langs de Bleijenhoek. De Pellentoren werd verbouwd tot woning in 1590.

De oudste vondsten, behalve die van de Riedijk, zijn vooral aangetroffen langs en op de Torenstraat. Deze zijn afkomstig van huisvuildumpingen en uit beerputten van de nog schaarse bewoning en lagen op de ophogingspakketten die het meest uit klei bestaan en van elders zijn aangevoerd. Het dumpen van huisvuil uit een ander deel van de stad, voor en achter de stadsmuur, was een veel voorkomend verschijnsel.

Op de kaart van Van Deventer uit 1565 lijkt de Torenstraat aan de Nieuwkerkzijde en de zuidelijke helft van de Bleijenhoek nog onbebouwd, maar dat is in tegenspraak met de vondsten en de archiefbronnen. Ter hoogte van de Nieuwkerk was al bebouwing, getuige de vondst in oktober 1998 van een beerput met aardewerk van rond 1350/1375.

Vanaf 1464 worden aan de buitenzijde van de Riedijk erven uitgegeven ter bebouwing, waarna op die plek na enige decennia de gehele oude, eerste stadsmuur in de bebouwing wordt opgenomen. In de erfscheiding tussen de panden van de Riedijk en de Merwekade moeten nog delen van de stadsmuur aanwezig zijn, die destijds tevens de noordelijke (achter) muren betrof van de panden aan de Riedijk. Er is dus nog onderzoek nodig wat betreft deze achtergevels, die deels muurhuizen zouden kunnen zijn. De binnenzijde van de Riedijk was dan al geruime tijd bebouwd.

De jongere uitleg, een kleine uitbreiding van de stad, maakte een tweede muur/walmuur langs de latere achtererven van de Riedijk tot de Merwede noodzakelijk. Deze tweede muur met de twee bastions is vermoedelijk te dateren rond of na het midden van de 16de eeuw. De naam van een deel ervan blijft nog lang in herinnering als 'de Glasblazersvest'. Deze laatste afsluiting van de bebouwing, waarmee tegelijkertijd ook de oude stadsmuur verdwijnt, valt in de eerste helft van de 17de eeuw. Het historisch aanzicht vanaf de Merwede en Oude Maas gaat door vernieuwingsdrang deels verloren, voornamelijk door de sloopwoede na 1833.

Nawoord van de auteur

Zoveel mogelijk is nu op papier gezet, moeite is gedaan om een groot aantal vondsten op een rijtje te krijgen en de destijds betrokken mensen van overheidswege etc. te benaderen. Het is een 'achteraf verslag' over 1987/1988 en enkele andere jaren, toen het echte graafwerk begon, niet beseffend dat ik zoveel op papier zou zetten. Ik hoop dan ook dat de tijd en energie geresulteerd heeft in een nuttige bijdrage aan de Dordtse geschiedenis.

Leuk om te vermelden is dat ook Leendert van der Es²⁴¹ (1760-1828) dat heeft gedaan, maar dan na de gebeurtenissen in 1813; een ooggetuigenverslag van de beschietingen door de Fransen vanaf de Papendrechtse Veerдам, die de stad met een kogelregen teisterden. De reactie daarop vanaf de Dordtse zijde, waarbij onder andere de Riedijk en de Riedijkspoort betrokken raakten, zijn door hem beschreven.

Ik wil in het bijzonder Emile Havers postuum bedanken voor zijn waardevolle bijdrage aan deze publicatie, evenals Riny Benschop voor het verstrekken van archiefstukken. Beiden zijn werkzaam geweest in het Stadsarchief. Joan van Pelt heeft mij in de beginjaren geholpen met het vele typewerk waar ik niet zo handig mee was en tenslotte hebben Henne van Heeren en Deborah Paalman vele uren met mij doorgebracht om de tekst door te nemen. Allen hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de totstandkoming van deze publicatie.

Uiteraard ook dank voor een niet te vergeten bijdrage van velen die met een metaaldetector de vaak bijzondere vondsten aan het licht hebben gebracht en mij hierover informatie hebben verschaft.

Papendrecht, eerste versie mei 1995, tweede versie november 2025, afgerond in januari 2026. De literatuurlijst is tot en met 2022 bijgehouden.

Over de auteur

Cees van der Esch (1943) is al sinds zijn tienerjaren actief als amateurarcheoloog en lid van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), afdeling Lek- en Merwestreek. In de jaren '60 van de vorige eeuw zocht hij per kano de oevers van de Merwede af naar vondsten uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen, zowel aan de Dordtse als de Papendrechtse kant. Hij volgde in Dordrecht onder meer de aanleg van insteekhovens zoals de Derde Merwedehaven en de aanleg van de vuilstort in de polder Crayestein. Eind jaren '80 stond hij, met enkele andere AWN-leden, ook met beide voeten in de klei voorafgaand aan de natuurontwikkelingen in polder Ruygten bezuiden den peerenboom, waar landbouwgrond werd omgevormd naar natte natuur. Zijn inzet beperkte zich niet alleen tot het buitengebied van Dordrecht en Papendrecht; ook heeft hij eigenhandig de vele vondsten uit onder andere Papendrecht, Alblasserdam en de Dordtse binnenstad veiliggesteld en zijn bevindingen beschreven in talrijke publicaties, waaronder in de regionale AWN-reeks Grondig Bekeken en de landelijke reeks Westerheem.

De afgelopen jaren heeft Van der Esch deze en vele andere vondsten overgedragen aan de gemeente Dordrecht, waar ze zijn toegevoegd aan de Collectie Archeologie die door de Dordrechts Museum Organisatie wordt beheerd. Dankzij zijn inspanningen, die zowel zijn veldwerk betreffen als de op schrift gestelde waarnemingen, heeft Dordrecht nu nog enig zicht op de historie van delen van de stad die destijds in rap tempo werden vernieuwd, maar waarbij professionele archeologische begeleiding ontbrak.

De vondsten van deze en andere onderzoeken zijn te vinden via <https://dordrecht.adlibhosting.com/ais6/search/advanced> (zet Zoek in op Archeologie). De meeste door Cees geschonken vondsten zijn hier te vinden als in het veld 'Objectnummer' wordt getypt: 0000.000.* De vondsten van het verdronken dorp Houweningen in polder Ruygten bezuiden den peerenboom zijn te vinden als in het veld 'Objectnummer' wordt getypt: 8708.* De vondsten van landgoed Amstelwijck zijn te vinden via 9707.*

²⁴¹ Een achter- achter- achterneef, houthandelaar aan de Lijnbaan, zie Bombardement van Dordrecht 1813.

Literatuur

Abelmann, A.Z.J.: Het Dordrecht van Rutten, met een voorwoord van Charles Jeurgens, Stadsarchief.

Alleblas, J., Th.W. Jensma (redactie) e.a., 1985-1986: Ach Lieve Tijd, 800 jaar Dordrecht en de Dordtenaren, Gemeente archief Dordrecht, 14 delen, Zwolle.

Alleblas, J., B. Jintes en P. Schotel, 1988: Was getekend Dordrecht, Gemeente archief Dordrecht. Zwolle.

Baart, J. e.a., 1977: Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek Amsterdam.

Baarsel, M. van, 1992: Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht. Hilversum.

Baggerman, M., 2018: De middeleeuwse stadsverdediging van Utrecht. Archeologie van Nederland 2, nr. 2, p. 38-45.

Balen, M., 1677: Beschrijvinge der Stad Dordrecht. Dordrecht.

Balm-Kok, A., 2011: Van Papendrechts Veerhuis tot café-restaurant Het Veerhuis. Tijdschrift oud-Dordrecht, Hist. Ver. Oud Dordrecht 29 nr. 2, p. 185-196.

Beek, E.J.A. van, H.W. Jacobi en M. Scharloo, 1985: Klinkende munt, Geschiedenis van het geld in de Lage Landen. Amsterdam/Brussel.

Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewij, 1993: Heilig en Profaan, 1000 Laatmiddeleeuwse insignes, uit de collectie van H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers VIII, Cothen.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldewij, D. Kicken, 2001: Heilig en Profaan 2, 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties, Rotterdam Papers 12, Cothen.

Beuningen, H.J.E. van, 2000: Reactie van lezers; Het spinpotje uit Hoeven: tijd voor een nieuwe visie. Westerheem 49, nr. 6, p. 259-261.

Bloemendal, M. en Cees Esseboom (redactie), 2014: Geslagen te Dordrecht – Terugblik op de Munt van Holland. Jaarboek 2014, Historische Vereniging Oud-Dordrecht.

Bouman, J., 1991: Dordrecht vroeger en nu (betreft pagina 10, 11 en 54 en 55). Dordrecht.

Bouman, J., 1991: 'Dichter bij Dordt'... oude binnenvaart onder zeil. Uitgave n.a.v. de jaarlijkse reünie van de Landelijke Vereniging tot Behoud van het Zeilend Bedrijfsvaartuig op 27 en 28 juli 1991. Dordrecht.

Burgers, J.W.H. en E.C. Dijkhof 1995: De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287. Historische Vereniging Holland, Verloren Hilversum.

Carmiggelt, A., A.J. Guiran en M.C. van Trierum (redactie), 1997: BOOR balans 3, Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam. In het bijzonder ook H.W. Jacobi Muntvondsten, p. 279-2290. Bureau Oudheidkundig Onderzoek Gemeentewerken Rotterdam.

Chijs, P.O. van der, 1982 (herdruk): Beeldenaar, bevattende munt-afbeeldingen van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gent - De Munten uit de periode voorafgaande aan die der Republiek.

Clevis, H. en H. Sarfatij, 1982: Borden uit een Dordtse beerput. Rotterdam Papers IV, p. 23-34.

Cortfunke, E.H.P., 2015. Over de datering van middeleeuwse baksteen uit Holland. Westerheem 64 nr. 4, p. 189-196.

Dalen, J.L. van: Geschiedenis van Dordrecht. Dordrecht 1931-1936.

Dalfsen, J. van, 2015: De Arnhemse gasfabriek onderzocht -Archeologisch onderzoek op een gasfabrieksterrein. Westerheem 64, nr. 4, p. 198-207.

Das, J. den en D. Paalman, 2008: Uit de collectie van DiEP Archeologie: Loodjes. DiEP Magazine nr. 8, p. 30-31.

De Roy van Zuydewijn, N., 1977: Verschanste schoonheid, een verrassende ontdekkingstocht langs historische verdedigingswerken in Nederland. Amsterdam.

Doesburg, J. van, 2021: Ruitersporen elitair? De maatschappelijke betekenis van ruitersporen in de volle en late middeleeuwen. Archeologie in Nederland jg. 5 nr. 2 p. 10-17.

Dorst, M.C., 2022: Dordrecht Ondergronds 142. Voorstraat 312-Hemapand, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. Dordrecht Ondergronds 142.

Dorst, M.C., 2009: Dordrecht Ondergronds Waarneming 3, Boomstraat, Bolwerk, Merwekade, waarneming van een deel van de kademuur. Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

Dorst, M.C., 2009: Dordrecht Ondergronds, Briefrapport 14 Dordrecht, Boomstraat 37 Hotel Bellevue. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding. Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

Dorst, M.C., 2012: Dordrecht Ondergronds 33, Plangebied Vest 90-92, Waarneming van de stadsmuur en de Nonnentoren. Archeologie, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C. e.a. 2014: Stadsontwikkeling op het Statenplein, een archeologisch onderzoek – Opkomst en ondergang van een 14de -eeuwse ambachtswijk. Dordrecht Ondergronds 40. Archeologie, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2014: Dordrecht Ondergronds 60, Kastanjes van de kade- Groothoofd, gemeente Dordrecht, archeologische waarneming.

Dorst, M.C., 2014: Van der Kooghplaats 1. Een archeologische begeleiding en boringen. Dordrecht Ondergronds 55. Gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2015: Dordrecht Ondergronds 61, Vest 94-96, Een archeologisch onderzoek naar de stadsmuur, verdedigingsgracht en mogelijk bastion door middel van proefsleuven, begeleiding en aanvullende grondboringen. Archeologie, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C. en A.V.A.J. Bosman, 2013: Dordrecht Ondergronds 17, Gezondheidspark, deellocaties Amnesty Internationalweg 7-9 en Karel Lotsyweg 21.

Dorst, M.C. en A.V.A.J. Bosman, 2022: Dordrecht Ondergronds 145, Gezondheidspark West-Middenzone, vindplaats 1: Een archeologische opgraving met bewoningssporen en vondsten uit de IJzertijd, Romeinse periode en Middeleeuwen.

Dorst, M.C., 2023: Plangebied Merwekade en Otto Dickeplein, gemeente Dordrecht Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. Dordrecht Ondergronds 151. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst M.C. & A.V.A.J. Bosma, 2022: Gezondheidspark West-Middenzone vindplaats 1, gemeente Dordrecht Een archeologische opgraving met bewoningssporen en vondsten uit

de IJzertijd, Romeinse Periode en de Middeleeuwen. Dordrecht Ondergronds 145. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2022: Geluidschermen N3, Gezondheidspark-Middenzone, gemeente Dordrecht. Archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. Dordrecht Ondergronds 139. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2022a: Voorstraat 312, Hema, gemeente Dordrecht Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen en een kleine proefsleuf. Dordrecht Ondergronds 142. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2022b: Plangebied Grote Markt en omgeving, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek. Dordrecht Ondergronds 149. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2018: Franciscaners op de Voorstraat Een archeologische opgraving van het 13e -eeuwse Dordtse Minderbroederklooster, Oudemannenhuis en woonhuizen. Dordrecht Ondergronds 79. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C. & G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht Archeologisch booronderzoek rondom de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. Dordrecht Ondergronds 92. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2014: Achter-huizen. Van der Kooghplaats 1, gemeente Dordrecht. Een archeologische begeleiding en een booronderzoek. Dordrecht Ondergronds 55. Vakteam Erfgoed, gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2011: Graven naar de Graaf... Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijk leen Leeuwenburg/ Mijnsheerenherberg aan de Voorstraat 244. Gemeente Dordrecht, Dordrecht Ondergronds 5, Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Dordrecht.

Duinen, H.A. van en C. Esseboom 2013: Dordrecht, de Poort van Holland- Stadspoorten aan land- en waterzijde. Deel 26 uit de serie Verhalen van Dordrecht.

Easton, C., 1917: Het Dordtsche probleem, de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands en Aardrijkkundig Genootschap 34, p. 1-37.

Esch, C. van der, 1965: Romeinse- en middeleeuwse vondsten in de Sliedrechtse Biesbosch. Westerheem XIV, p. 158-162.

Esch, C. van der, 1993: Heiligen uit de grond van de Drievriendenhof. Grondig Bekeken 8 nr. 1, (deel 1), p. 22-44, en nr. 3, p. 8-37 (deel 2), uitgave AWN-Lek- en Merwestreek.

Esch, C. van der, 1991: Lans- en pijlpunten uit de omgeving. AWN- Grondig Bekeken 6 nr. 2, p. 3-11.

Esch, C. van der en T. Koorevaar, 1995: Vissers aan de Dubbel- Opgravingen in het Burg. Belaertspark in Dubbeldam. Grondig Bekeken 10 nr. 3, p. 12-42.

Esch, C. van der, 2002: Dordrecht molenstad (verslagje over 4 molens) AWN-Grondig Bekeken 17, nr. 1, p. 9-11.

Esch, C. van der, 2008: De Thuredrith, het 'Dordtsche probleem'. Tijdschrift oud-Dordrecht: Hist. Ver. Oud- Dordrecht 26 nr. 2, p. 62-68.

Esch, C. van der, 2005: Ameland, visloodjes en krabbers. AWN- Grondig Bekeken 20 nr. 3, p. 22-24.

- Esch, C. van der, 2008: Dordrecht Bolwerk, AWN- Grondig Bekeken 23 nr. 1, p. 18-19 (jaarverslag 2007).
- Es, L. van der, 1985: Bombardement van Dordrecht in het jaar 1813, ingeleid en van commentaar voorzien door Pieter Breman. Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.
- Freling, W. en B. van Hagen 1982: De Sint Nicolaas- of Nieuwkerk te Dordrecht – of de Nieuwkerk in de Bleijenhoek. Scriptie Nieuwkerk, Delft.
- Gelder, H.E. van, 2002: De Nederlandse munten – Het complete overzicht tot en met de komst van de euro. Achtste herziene en aangevulde druk, Utrecht.
- Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht, z.j.: Bleijenhoek – Beeld van een verdwenen buurt.
- Goubitz, O., 2007: Purses in Pieces. Archaeological finds of late medieval and 16th-century leather purses, pouches, bags and cases in The Netherlands. Zwolle.
- Groeneweg, G. 1999: Het spinpotje uit Hoeven-tijd voor een nieuwe visie. Westerheem 48, nr. 4, p. 121-130.
- Grol, C.J.P. en J. Zondervan-van Heek, 2008: Draaiende Wieken, stappende paarden, Molens op het Eiland van Dordrecht, Jaarboek Oud-Dordrecht 2008.
- Grolle, J.J. 1994: De muntslag van de heren van Kuinre ca. 1280- ca. 1390. Uitgave Museum Schokland.
- Havers, E., 1998: De Dordtse ruimte: veranderend beeld van stad en omgeving. Geschiedenis van Dordrecht- deel II, p. 42-43.
- Heeringen, R.M. van, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, 1987: Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens. Zutphen.
- Heeringen, R.M. van, 1993: Archeologische Kroniek van Zeeland over 1992. ROB overdruk uit het archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.
- Heeringen, R.M. van, H. Hendrikse en J.J.B. Kuipers, (redactie), 1994: Geld uit de belt – Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteense dijk. Vlissingen.
- Heeren, H. van, 2017: Vryen Inweert die men gemeenelijk heet Grooten Waert. Tijdschrift oud-Dordrecht 35, Hist. Ver. Oud Dordrecht nr. 3, p. 282-289.
- Heeren, H. van, 2020: Wanneer werd het Maas-Merwedegebied Hollands? (2) Bestuurlijke structuren en loyaliteit. Tijdschrift oud-Dordrecht 38, Hist. Ver. Oud Dordrecht nr. 3, p. 313-321.
- Heeren, H. van, 2022: De Graaf, de graaf en Thuredrecht, Tijdschrift Oud-Dordrecht 40, Hist. Ver. Oud Dordrecht, no 2, p. 119-126.
- Hees, C. van, 2002: Baardmannen en puntneuzen. Zwolle, Drents Museum Assen.
- Hellebrand, H., O.E. Mayer en L. Hugot, 1977. Steinzeug aus dem Raerener und Aachener Raum. Aachen.
- Hendriks, J., 1998: Kop én munt, munten uit de opgraving in de Wijnstraat in 1995 in Dordrecht in Historisch Perspectief nr. 4, p. 10-11. Archeologie en Monumentenzorg.
- Hendriks, J. en J. Koonings, 2001. Van der stede muere, Beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht. Jaarboek 2000, Vereniging Oud Dordrecht.

- Henderikx, P.A., 1977: De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. *Hollandse Studiën* 10 Historische Vereniging Holland.
- Hengel, C. van, 1986: De munten van Holland in de 13e eeuw. Amsterdam.
- Hessing, W.A.M., 1990: Archeologische kroniek van Holland over 1989, Zuid-Holland, *Holland* 22, p. 346-348.
- Hessing, W.A.M., 1992: Het wambuis uit Dordrecht. Een reactie op "Een 16de -eeuwse leren wambuis uit Hoorn", in *Westerheem* 40, nr 5 en jg. 41, nr 2, p. 83-85.
- Hoek, C., 1973: Van steurvisser tot stedeling – Het avontuur van de archeologische speurtochten naar vijfendertig eeuwen Vlaardingen, hoofdstuk 5: De Middeleeuwen. Uitgave Stichting Flenio, Vlaardingen.
- Hollestelle, J., 1976: De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560.
- Horsman, P.J. en J. Alleblas, 1980: Dordrecht verleden tijd. Rijswijk.
- Horsman, P.J., Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond, 1986: *Schriftspiegel – Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw*. Terra Zutphen.
- Janse, H. en Th. van Straalen, 1975: Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen. Zaltbommel.
- Janssen, H.L., red. Van Bos tot Stad 1983: Opgravingen in 's Hertogenbosch, dienst Gemeentewerken. 's Hertogenbosch.
- Jansma, T.S., 1943: De beteekenis van Dordrecht en Rotterdam omstreeks het midden der zestiende eeuw, *De Economist*, 92, p. 212-250.
- Jensma, Th.W., 1991: Beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de Dordtse binnenstad 1150-1925 in *Kwartaal en Teken* 17, nr. 4, p. 3-11.
- Jensma, Th.W., 1984: Officiële ontvangsten en plechtigheden in het 15de eeuwse Dordrecht. *Kwartaal en Teken* 10, nr. 1, p. 1-17.
- Jensma, Th.W., 1984: De Dordtse schutterijen 14de eeuw – 1585. *Kwartaal en Teken* 10, nr. 2/3.
- Jong, H. 't, 2020. De oudste stad van Holland – Opkomst en verval van Dordrecht 1000-1421. Utrecht.
- Kleij, P., 2010. Textielloodjes uit de Zaanstreek. *Westerheem* 59 nr. 2, p. 61-68.
- Koonings, J. en D. Paalman, 2003. Een schat aan munten. *AWN- Grondig Bekeken* 18, nr. 4.
- Koorevaar, T. 1997: Giessen-Nieuwkerk, onderzoek Dorpsstraat. *AWN-Grondig Bekeken* 12, nr. 2, p. 13-39.
- Kort, J.C., 1978: Repertorium op de lenen van de Merwede, 1319-1801, *Ons Voorgeslacht*.
- Lenselink, W.H., 1972: De heren van de Merwede 1243-1403, in *Hollandse Studiën* 3, p. 7-66.
- Lips, C.J.P., 1974: Wandelingen door Oud Dordrecht. Zaltbommel.
- Lugtenburg, C., 2001: Stenen vijzels of mortieren. *AWN- Grondig Bekeken* 16, nr. 4.
- Nijs, T. de en E. Beukers (redactie), 2002: *Geschiedenis van Holland tot 1572 - Deel I*. Hilversum.

- Oosterhout van, W.C.M., 1986: Inventaris van de archieven van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk 1356-1967. Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.
- Oostveen, J. van, 2013: Textielloden. *Westerheem* 62, nr. 1, p. 8-20.
- Pelsdonk, J.E.L., 2003: Pennincxkens van Loode - Een onderzoek naar in Nederland gevonden loden muntachtige voorwerpen uit de middeleeuwen en de 16e eeuw, aangevuld met een overzicht van moderne penningen. (Doctoraalscriptie) Goudswaard.
- Pons, L. J., 1998: De oorspronkelijke hoevenverkaveling van de Ambachtsheerlijkheden van de Zwijndrechtse Waard, Een historisch-topografisch onderzoek, Zwijndrechtse Wetenswaardigheden II, Devel Publikaties/Historische Vereniging Zwijndrecht.
- Renaud, J.G.N., 1976: Middeleeuwse ceramiek. A.W.N.- monografie no. 3. Den Haag.
- Renting, G., 1991: Het Dordtsche probleem opgelost? *Kwartaal en Teken* 17, nr. 4, p. 12-17.
- Roes, A., 1953: A Travers Les collections archéologiques de la Hollande, Berichten van de Rijksdienst voor het bodemonderzoek in Nederland, jg. IV, II december. Amersfoort.
- Roes, A., 1965: Vondsten van Dorestad, uitgave *Archaeologica Traiectina* VI, Wolters/Groningen.
- Rogge, M., en L. Beeckmans (redactie), 1994: Geld uit de grond – Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen. Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen-Site Buitengewone reeks-nr. 2, Zottegem.
- Sarfati, H., 1978: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977. *Holland* 10, p. 306-308.
- Sarfati, H. (redactie), 1990: *Verborgene Steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam.
- Sarfati, H., 1991: Een middeleeuws pelgrimsteken uit Rocamadour te Dordrecht. *Spiegel Historiael* 26, Maandblad voor geschiedenis en archeologie, p. 99-100.
- Sarfati, H., 1979: Dordrecht, Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1978. *Holland* 11, p. 323-331.
- Schelven, A.L. van, 1979: Een Overijssels bombazijn-octrooi van 1728. *Spiegel Historiael* 14, nr. 6, p. 329-337.
- Sigmond, K., 2011: Boomstraat 27: een historisch pand met twee gezichten. *Tijdschrift oud-Dordrecht: Hist. Ver. Oud-Dordrecht* 29, nr. 2, p. 147-160.
- Sigmond, K., 2016: De Grote Ommegang rond 1500. *Tijdschrift oud-Dordrecht: Hist. Ver. Oud-Dordrecht* 34, nr. 2, p. 207-215.
- Sigmond, K., 2021: Bestond er wel een 'grafelijk domein' in Dordrecht? *Tijdschrift oud-Dordrecht: Ver. Oud-Dordrecht* 39, nr. 2, p. 108-115.
- Stol, T., 1981: Opkomst en ondergang van de Grote Waard. *Holland* 13, p. 129-145.
- Vlierman, K., 1996. '...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mossen...'- Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanzetijd. *Scheepsarcheologie I*, Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie / ROB (NISA). *Flevobericht* 386.
- Waale, M.J., 1990: De Arkelse oorlog 1401-1412 – Een politieke, krijgskundige en economische analyse. Hilversum.

Wageningen, J.M.A. van, 2015: De Merwekade 150 jaar. Tijdschrift oud-Dordrecht, Hist. Ver. Oud Dordrecht 33, nr. 1, p. 47-57.

Willemsen, A., 2021: Laatmiddeleeuwse tasbeugels uit Nederland. Archeologie in Nederland 5, p. 52-56.

Wilkinson, F., 1980: Wapens en Wapenrustinge. Oorspronkelijke uitgave: The Hamlyn Publishing Group Limited Londen-New York-Sydney-Toronto 1978.

Zondervan-van Heck, J. en C.J.P. Grol met medewerking van E. Havers, 2001: Buyten de Sluyspoort op Merwedegrond buytendyks – Een onderzoek naar het gebied Noorderdijk/Lijnbaan; 3.8.1 De molens in de Lijnbaan, De Beer, volmolen. Jaarboek 2001 Vereniging Oud-Dordrecht Dordrecht.